

БАБИН ЯР:

ПАМ'ЯТЬ НА ТЛІ ІСТОРІЇ

Путівник для вчителя

ПРОЕКТ ОНЛАЙН:

memory.kby.kiev.ua

Український центр вивчення історії Голокосту
Український інститут національної пам'яті
Громадський комітет для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру
Музей історії міста Києва

БАБИН ЯР: ПАМ'ЯТЬ НА ТЛІ ІСТОРІЇ

Путівник для вчителя

Збірник навчально-методичних розробок шкільних занять
на основі віртуальної виставки та документального фільму

Київ

2017

УДК 001.94(477-25)(=411.16)“1941–1945”

*Проект здійснений за підтримки Українського
інституту національної пам'яті та Благодійної ініціативи
«Українсько-єврейська зустріч» (Канада)*

Редактор-упорядник:

Віталій Бобров

Авторський колектив:

Наталія Герасим, Наталія Голод, Олександра Козорог, Ольга Лімонова,
Світлана Майорова, Світлана Осіпчук, Світлана Побережник,
Алла Тишковська, Ірина Фрідман, Леся Юрчишин

Наукові консультанти:

Віталій Нахманович, Анатолій Подольський

Рецензенти навчально-методичних розробок:

Наталія Герасим, Олександра Козорог

Бабин Яр: пам'ять на тлі історії. Путівник для вчителя: збірник навчально-методичних розробок шкільних занять на основі віртуальної виставки та документального фільму / Ред.-упор. В. Бобров. – Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2017. – 156 с.

ISBN 978-617-7021-60-4

«Бабин Яр: пам'ять на тлі історії. Путівник для вчителя» – це збірка навчально-методичних розробок шкільних занять на основі однойменної віртуальної виставки та документального фільму «Бабин Яр у пошуках пам'яті». Подані практичні заняття покликані допомогти вчителю організувати зі своїми учнями обговорення щодо широкого кола питань, пов'язаних з історичною пам'яттю та, зокрема, пам'яттю про Бабин Яр. Основним інструментом і джерелом для цих обговорень є матеріали віртуальної виставки «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії» та згаданого вище фільму. Видання стане у пригоді освітянам, передусім вчителям середніх навчальних закладів.

ISBN 978-617-7021-60-4

© Український центр вивчення
історії Голокосту, 2017
© Автори, 2017

Зміст

Вступне слово	6
Розділ 1. Використання виставки і фільму в освітньому процесі	11
Розділ 2. Що таке «пам'ять»	28
Розділ 3. Пам'ять та історія	43
Розділ 4. Пам'ять і людина	51
Розділ 5. Пам'ять і культура	88
Розділ 6. Пам'ять і суспільство	103
Розділ 7. Пам'ять і політика	115
Розділ 8. Розробки для середнього шкільного віку	121
Розділ 9. Рекомендації щодо роботи з фільмом	133
Список навчально-методичних розробок	150
Список рекомендованої літератури	152

ВСТУПНЕ СЛОВО

Ви тримаєте у руках збірник навчально-методичних розробок шкільних занять на основі віртуальної виставки «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії» та документального фільму «Бабин Яр у пошуках пам'яті».

Бабин Яр у Києві – це складний історичний символ. Упродовж століть це місце було багатонаціональним і багатоконфесійним некрополем. До світової історії Бабин Яр увійшов восени 1941 року, коли упродовж двох днів тут було вбито майже 34 тисячі київських євреїв – лише через те, що нацистська Німеччина прагнула знищити євреїв у всьому світі. Тому Бабин Яр став одним із символів Голокосту. Під час війни в цьому місці вбивали та ховали не лише євреїв. Серед загиблих були також роми, пацієнти психіатричної лікарні, діячі українського націоналістичного руху, радянські військовополонені, підпільники, цивільні заручники та засуджені окупаційною владою на смерть. Кількість жертв, за оцінками істориків, сягає щонайменше 100 тисяч людей, більшість з яких (понад дві третини) були євреями.

Жорстокі вбивства часів окупації стали надто знаними, надто важливими, щоб їх оминули політичні інтереси. Майже одразу по війні Бабин Яр став об'єктом політичних зловживань і маніпуляцій та боротьби за право пам'ятати. Радянський режим упродовж десятиріч намагався знищити сам Яр і пам'ять про його жертви.

Акцентуючи увагу на одних історичних подіях та ігноруючи інші, деякі суспільні та політичні групи дотепер намагаються перетворити історію на паралельні «власні» версії подій і транслювати свою «правильну», «ексклюзивну» пам'ять. Вшанування місця загибелі та повага до гідності жертв при цьому не завжди на першому місці. Історія Бабиного Яру триває досі, і ми нині є свідками цієї історії та нових суперечок за те, кого, як, коли і за що тут пам'ятати.

Від часу здобуття Україною незалежності у 1991 році на цій території постало вже понад три десятки пам'ятних знаків на честь різних

груп та окремих осіб, убитих або похованих у Бабиному Яру. Внаслідок некоординованого зростання кількості конкуруючих пам'ятників і занедбання ділянки Бабин Яр перетворився на хаотичний простір, що жодною мірою не відповідає сенсу та значенню трагічних подій, які тут відбувалися.

Мета виставки, з якої проект розпочався в Музеї історії міста Києва, а згодом продовжився в абсолютно ідентичному віртуальному варіанті, – розкрити різні аспекти історії місцевості Бабиного Яру з ХІХ ст. до нинішніх часів. Ідея в тому, аби показати і тих, хто тут загинув, і тих, хто був свідком цього або співучасником, активно брав участь у вшануванні пам'яті або її нищенні. Історія триває дотепер, зокрема, у спробах втілити нові підходи до вшанування пам'яті загиблих у вигляді різних проектів, поданих на Міжнародний архітектурний конкурс «Бабин Яр – Дорогожицький некрополь», що мають на меті створення меморіального парку для вшанування пам'яті багатьох жертв.

2016-го минуло 75 років від трагедії у Бабиному Яру. Однак ані масштабні церемонії вшанування пам'яті загиблих, ані часткове упорядкування ландшафту теренів масової загибелі не дали можливості зрозуміти, що ж відбуватиметься далі? Яке місце займає ця трагедія та пам'ять про неї в нашому суспільстві? Чи є і чи має бути різниця у сприйнятті та ставленні до цього місця киян та мешканців інших міст і населених пунктів України?

Перед освітянами постають більш практичні, конкретні виклики. Як розповісти про це місце, щоб передати всю складність його трагічної історії? Як не забути і не образити пам'ять усіх тих, чие життя завершилося тут? Як розплутати клубок багаторічних ідеологічних і політичних маніпуляцій з історією та пам'яттю Бабиного Яру? Як об'єднати біль конкретної людини, групи, суспільства загалом? Як зробити так, щоб цей біль зрозуміли усі, хто торкається історії та пам'яті Бабиного Яру, – не лише «свій», а й інший? Як це місце та його історія, цей біль можуть і мають відгукуватися у нашому сьогоденні?

Шляхи вирішення цих непростих питань шукатимемо у цьому півнику. Група досвідчених вчителів об'єдналася навколо загального завдання – якнайкраще донести зміст виставки та фільму до учнів, аби сприяти розвитку у них емпатії та відповідального, активного ставлення до проблем пам'яті Бабиного Яру, вшанування його жертв та формування сучасного українського інклюзивного погляду на власну історію.

Цей збірник присвячено пошуку шляхів (від)творення пам'яті про трагедію Бабиного Яру в сьогоденному українському суспільстві та, передусім, серед учнівської молоді. Його метою є створення середовища пам'ятання про трагедію поза контекстом «круглих» дат. Учителі та учні зможуть на прикладі матеріалів виставки про Бабин Яр та документального фільму розкривати проблемні питання, пов'язані з пам'яттю про жертви Другої світової війни. Також виставка допоможе проводити інтерактивні уроки, виховні заходи, досліджувати особливості місцевої історії та пам'яті про Другу світову війну, розвивати критичне мислення та цікавість до історії, заохочувати вшанування пам'яті жертв Голокосту та інших жертв нацистських злочинів часів Другої світової війни.

Попри обмежені часові та організаційні рамки шкільної освіти, ми переконані, що про проблеми, означені у цьому вступі й у збірнику загалом, варто і необхідно говорити з учнями. Шляхи до цього обговорення можуть бути різні – і це також відображено у цьому виданні. Інколи достатньо окремої влучно підібраної вправи, інколи варто доповнити роботу повноцінним уроком, виховним або позакласним заходом, спланувати серію занять тощо. Тому авторський колектив цього збірника намагався максимально урізноманітнити подані матеріали.

Збірник має п'ять великих блоків: пам'ять та історія, пам'ять і людина, пам'ять і культура, пам'ять і суспільство, пам'ять і політика. Звісно ж, це розмежування умовне, але кожен розділ має привернути увагу до окремого аспекту пам'яті щодо Бабиного Яру і додатково змусити учасників задуматися над ширшим колом питань про пам'ять та її форми. Наприклад, у розділі «Пам'ять та історія» подано рекомендації, як з учнями дослідити, наскільки уявлення та спогади про конкретні події можуть відрізнятися від власне історичних подій. Розділ «Пам'ять і людина» є, напевно, найважливішим і найбільшим та стосується пам'яті конкретних осіб, конкретних доль і біографій. Вплив подій у Бабиному Яру на культуру, мистецтво, живопис, уявлення про пам'ять засобами мистецтва розглянуто у розділі «Пам'ять і культура». Розділ «Пам'ять і суспільство» стосується ширшого впливу пам'яті на різні групи, представлені у нашому суспільстві, співпрацю чи конкуренцію у комеморативних практиках і уявленнях про історію, можливостей до пошуку спільного наративу. «Пам'ять і політика» – це розділ здебільшого про маніпуляції пам'яттю, пропаганду та інструменталізацію історії. Під час розподілу матеріалів по розділах ми керувалися, в першу чергу, думкою автора навчально-методичної розробки.

Для зручності читачів збірник містить також кілька додаткових практичних розділів. По-перше, розділ «Що таке пам'ять» допоможе зорієнтуватися у термінології та основних підходах авторів збірника. Тут також надано кілька розробок навчальних заходів як у більш простому та швидкому, так і у більш об'ємному та системному форматах.

По-друге, вчителям стане у пригоді розділ «Використання виставки та фільму в освітньому процесі» – у ньому проаналізовано чинні на момент публікації навчальні програми середньої школи щодо того, де і коли можна говорити з учнями про пам'ять і про Бабин Яр, не порушуючи загальну структуру навчального плану. Ми переконані, що результат може дати лише системна робота в різний час, на різних предметах і з учнями різного віку, – тому цей огляд є також спробою окреслити системний підхід до теми. Крім того, розділ починається із загальної характеристики віртуальної виставки як навчального ресурсу та рекомендацій щодо того, як швидко і цікаво ознайомити учнів з її змістом.

Майже усі матеріали цього збірника розраховані на старшокласників. Але автори не забули й про середній шкільний вік (10–15 років), адже учні стикаються з проблемами пам'яті та дізнаються про Бабин Яр з оточення (новини, інтернет, дорослі) не лише у старшій школі, а й раніше. Тому й основи для розуміння історії та пам'яті як явища варто закладати якомога раніше, так само, власне, як і усвідомлення багатоманітності власної історії, місцевості, де учні проживають, символів, які їх оточують.

Автори збірника також надали рекомендації щодо роботи з документальним фільмом «Бабин Яр у пошуках пам'яті», який вийшов у 2017 році і вдало доповнює матеріали виставки.

Список навчально-методичних розробок полегшить пошук конкретних планів занять у збірнику, а список рекомендованої літератури стане у пригоді тим, хто готовий і далі поглиблювати свої знання.

Звісно, цей збірник матеріалів не можна вважати вичерпним або всеосяжним ані з огляду на теми, ані з огляду на висвітлені методи роботи. Це початок розмови про пам'ять щодо Бабиного Яру в нашому сьогоденні. Початок досить різноманітний і цікавий, однак розмова ця потребує продовження та поглиблення. У 2018 році на основі цього збірника заплановано створити розширену і доповнену онлайн-версію із залученням більшої кількості авторів та експертів, усіх охочих зробити свій внесок у створення цього масиву знань, розробок і рекомендацій. Звичайно ж, повна і системна робота над темою буде неможлива без зацікавлених учнів, колег-педагогів і викладачів. Щиро

сподіваємося, що це видання зацікавить їх, мотивуватиме до співпраці та власних досліджень у питаннях пам'яті про Бабин Яр та інші важливі історичні події.

Велика подяка авторському колективу збірника – Наталії Герасим, Наталії Голод, Олександрі Козорог, Ользі Лімоновій, Світлані Майоровій, Світлані Осіпчук, Світлані Побережник, Аллі Тишковській, Ірині Фрідман, Лесі Юрчишин, – без зацікавленості та творчого прагнення котрих цей збірник би ніколи не побачив світу. Завдяки унікальному досвіду і знанням авторського колективу ми тепер маємо перший свого роду масив матеріалів і розробок. Окрема подяка – Наталії Герасим та Олександрі Козорог за детальний і професійний аналіз робіт інших колег, дбайливі коментарі й пропозиції щодо покращення матеріалів.

Проект неможливо уявити без історичного та концептуального супроводу Віталія Нахмановича, провідного наукового співробітника Музею історії міста Києва, відповідального секретаря Громадського комітету для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру та автора і куратора проекту «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії», і Анатолія Подольського, кандидата історичних наук, провідного наукового співробітника Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, директора Українського центру вивчення історії Голокосту. Завдяки їм та нашим іншим колегам було можливим знайти свій шлях у переплетенні подій та їхніх інтерпретацій.

Також потрібно відзначити фінансову та організаційну підтримку Українського інституту національної пам'яті, зокрема, його голови Володимира В'ятровича та начальника відділу музейної справи Анастасії Гайдукевич, – для учасників проекту це було символом того, що Українській державі не байдуже, що вона готова долучатися до виховання культури пам'яті. Другим спонсором проекту була канадська Благодійна ініціатива «Українсько-єврейська зустріч» – без цієї допомоги здійснити проект у повному обсязі було би неможливо.

Віталій Бобров,
координатор освітніх програм
Українського центру вивчення історії Голокосту

Розділ 1. ВИКОРИСТАННЯ ВИСТАВКИ І ФІЛЬМУ В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ

Віртуальну виставку «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії» було створено до 75-х роковин трагедії. Вона відтворює однойменну мультимедійну виставку авторства Віталія Нахмановича, що експонувалася у Музейно-виставковому центрі «Музей історії міста Києва» 15 вересня – 27 листопада 2016 року.

Документальний фільм «Бабин Яр у пошуках пам'яті» зняв Володимир Чепель, а спродюсував Віталій Нахманович. Фільм тривалістю трохи більше сорока хвилин вийшов у 2017 році, як, власне, і віртуальна версія виставки.

Далі пропонуємо деякі рекомендації щодо використання виставки і фільму як навчальних ресурсів у середніх навчальних закладах.

Навчально-методичний потенціал віртуальної виставки «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії»

Автор: Леся Юрчишин

Використання матеріалів віртуальної виставки для вчителів у світлі комп'ютеризації навчальних закладів і тенденцій до широкого залучення мультимедійних та цифрових технологій в освіту набуває особливого значення. Крім того, значно економить час та зусилля, порівняно з організацією відвідування реальної виставки або Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр». Територія останнього на сьогодні є мало інформативною для відвідувачів, адже там немає достатньо інформаційних знаків, ще не створено (на теренах чи поблизу) музею Бабиного Яру, який би міг забезпечити глибоке ознайомлення з історією місця і трагедій, які тут трапилися. На жаль, і пропонована виставка наразі існує лише у віртуальному варіанті,

адже після тимчасового експонування в Музеї історії міста Києва вона не має постійного місця для експозиції. З іншого боку, з віртуальним варіантом можуть ознайомитися не лише кияни та гості міста, а й мешканці всієї країни. Про важливість такого широкого підходу вже йшлося вище у вступному слові.

Власне, територію заповідника ми також рекомендуємо відвідувати, адже рівень осмисленого сприйняття такої непростой теми безпосередньо «на місці» лише зростає. На одній з алей на території заповідника ви зможете побачити інформаційні стенди, поставлені за деякими з матеріалів виставки «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії».

Повертаючись безпосередньо до матеріалів віртуальної версії виставки, потрібно наголосити, що вона пропонує, по-перше, ідентичну музейній версії виставки «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії» з використанням мультимедійних технологій, які полегшують доступ до інформації та урізноманітнюють можливості взаємодії зі змістом виставки.

По-друге, доступ до матеріалів виставки не потребує надшвидкого доступу до інтернету; версію адаптовано для мобільних пристроїв, тож 3G-мережі буде достатньо для роботи з усіма матеріалами. Тобто зовсім не обов'язково оснащувати більшість або кожне робоче місце комп'ютером або ноутбуком чи проводити заняття у комп'ютерному класі. Учні можуть використовувати власні пристрої, смартфони або планшети на уроці, виконуючи пропоновані у збірнику завдання чи ознайомлюючись зі змістом віртуальної виставки.

По-третє, поділ матеріалів експозиції на умовні «оглядові точки» дає змогу розподіляти матеріали між різними групами, тематично зосереджуватися на тих чи тих аспектах (див. таблицю нижче), ознайомлюватися з матеріалами по частинах залежно від наявного часу для роботи та доречності у певний момент навчального процесу. Розібратися тут допоможуть вкладки «Мапа» та «Зміст» з основного меню виставки, що містять детальніший огляд усіх матеріалів. З матеріалами виставки можна працювати як із кожним окремо, так і в сукупності, реконструюючи та аналізуючи найрізноманітніші аспекти теми.

По-четверте, віртуальна версія виставки надає доступ до різноманітних типів джерел – це текстові описи, фото-, відеоматеріали, хроніка, документи, інсталяції, бази даних, художні тексти та картини, робота з якими допоможе урізноманітнити процес навчання, активізувати учнів з різними здібностями і нахилами, подати більше перспектив щодо розгляду конкретної теми. Фільм «Бабин Яр у пошуках пам'яті» є невід'ємною частиною проекту і також доступний у матеріалах віртуальної виставки.

Звісно, більше про особливості і переваги ви дізнаєтеся під час безпосередньої роботи з віртуальною виставкою та матеріалами цього збірника, а також зможете запропонувати свої унікальні спостереження та методики роботи.

Короткий опис виставки

Номер оглядової точки	Теми, що розглядаються	Наявність відеоекскурсії	Наявність кінохроніки
1	<ul style="list-style-type: none"> • Вступна частина • Бабин Яр – простір та символ • Міжнародний архітектурний конкурс ідей «Бабин Яр – Дорогожицький некрополь» • Бабин Яр очима художників • Діти Бабиного Яру 	+	Бабин Яр сьогодні
2	<ul style="list-style-type: none"> • Бабин Яр, Лук'янівка і Сирець до революції • Бабин Яр, Лук'янівка і Сирець під час революції • Бабин Яр у міжвоєнний період • Київ у міжвоєнний період • Жертви Бабиного Яру • Німецькі плакати, афіші та оголошення • Діти Бабиного Яру 	+	-
3	<ul style="list-style-type: none"> • Початок війни • Вступ німців до Києва • Мапи Бабиного Яру • Пожежі на Хрещатику • Доля військовополонених • Доля євреїв • Доля ромів • Доля українських націоналістів • Доля радянського підпілля • Доля душевнохворих • Діти Бабиного Яру 	+	Початок війни
4	<ul style="list-style-type: none"> • Жертви Бабиного Яру • Німецькі нагороди, гроші та документи • Діти Бабиного Яру • База даних «Жертви Бабиного Яру» 	+	-
5	<ul style="list-style-type: none"> • Київ під нацистською окупацією • «Після погрому» • Життя міста за часів окупації • Окупаційна адміністрація • Доля футболістів «Динамо» • Діти Бабиного Яру 	+	Бабин Яр у 1941–1943 роках

Номер оглядової точки	Теми, що розглядаються	Наявність відеоекскурсії	Наявність кінохроніки
6	<ul style="list-style-type: none"> • Німецькі табори в Києві • Спалення тіл у Бабиному Яру • Вступ Червоної армії до Києва • Останні жертви та перші страти • Розплата з окупантами • Діти Бабиного Яру 	+	Кінець війни
7	<ul style="list-style-type: none"> • Куренівська катастрофа 1961 року • Архітектурні конкурси 1965 року • Діти Бабиного Яру 	+	Війна і Бабин Яр
8	<ul style="list-style-type: none"> • Діти Бабиного Яру. <p>Міжнародний архітектурний конкурс ідей «Бабин Яр – Дорогожицький некрополь»:</p> <ul style="list-style-type: none"> – друге місце – Яна Петкович, Нейц Лебар, Майя Валентич, Мілош Козек (Любляна, Словенія); – четверте місце – Єва Баранускайте, Ян Ван (Данія) 	+	Куренівська катастрофа
9	<ul style="list-style-type: none"> • Несанкціонований мітинг 1966 року • Діти Бабиного Яру • База даних «Меморіальний простір Бабиного Яру» 	+	-
10	<ul style="list-style-type: none"> • Радянський пам'ятник 1976 року • Збудова Бабиного Яру за радянських часів • Збудова Бабиного Яру за часів Незалежності • Неформальне вшанування пам'яті за радянських часів • Офіційні церемонії за радянських часів • Вшанування пам'яті за часів перебудови • Діти Бабиного Яру. <p>Міжнародний архітектурний конкурс ідей «Бабин Яр – Дорогожицький некрополь»:</p> <ul style="list-style-type: none"> – п'яте місце – Валентин Уваров, Дмитро Казаков, Євгеній Колмаков, Ірина Чаус (Київ, Україна); – шосте місце – Богдан Гой (Львів, Україна) 	+	Конкурс 1965 року
11	<ul style="list-style-type: none"> • Офіційні церемонії за часів Незалежності • Діти Бабиного Яру. <p>Міжнародний архітектурний конкурс ідей «Бабин Яр – Дорогожицький некрополь»:</p> <ul style="list-style-type: none"> – третє місце – Міріам Гусевич, Джей Гебріел, Пітер Майлз (Вашингтон, США) 	+	Мітинг 1966 року

Номер оглядової точки	Теми, що розглядаються	Наявність відеоекскурсії	Наявність кінохроніки
12	<ul style="list-style-type: none"> • Громадське вшанування пам'яті за часів Незалежності • Діти Бабиного Яру. Міжнародний архітектурний конкурс ідей «Бабин Яр – Дорогожицький некрополь»: <ul style="list-style-type: none"> – друге місце – АБ «Connatural», Глен Пулія (Колумбія та Франція); – сьоме місце – Сварнабх Гош, Кьяті Шараф, Крейг Метью Росмен (Індія та США) 	+	-
13	<ul style="list-style-type: none"> • Мозаїка пам'ятників • Праведники Бабиного Яру • Діти Бабиного Яру • База даних «Праведники Бабиного Яру» 	+	Бабин Яр у пошуках пам'яті

Методичні розробки, подані у цьому збірнику, передбачають, здебільшого, що учні вже ознайомилися з матеріалами виставки, а в процесі роботи вирішуватимуть конкретні завдання та працюватимуть з певними частинами виставки. Пропонуємо наприкінці вступу кілька прийомів, що допоможуть вчителю за дуже малий час максимально цікаво організувати учнівське ознайомлення з віртуальною виставкою «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії».

Пропоновані форми для загального ознайомлення з виставкою:

- Запропонуйте учням самостійно «відвідати» виставку та описати враження від трьох будь-яких експонатів, наприклад, за такою формою: 1) технічні характеристики: вид (фото, макет, текст тощо), приблизний розмір, колір, де знайти на виставці; 2) змістовне наповнення експоната (яку інформацію несе); 3) особисте враження від експоната.
- Запропонуйте учням створити «путівник» кімнатами виставки. Основне завдання: щоб новий відвідувач «не заблукав і не заплутався».
- Запропонуйте учням підготувати «рекламний буклет» виставки та поширити його серед друзів, знайомих чи незнайомих людей. Основне завдання – зацікавити інших.
- Попросіть учнів знайти на виставці конкретний(-і) експонат(-и) за конкретною темою/сюжетом і проаналізувати їх.

- Запропонуйте учням «створити» історію конкретного експоната, наприклад, за методом «Жива фотографія».
- Проведіть інтерактивний квест кімнатами.
- Розробіть квест у формі «закритої кімнати»: учні, щоб дістатися фінішу, мають давати правильні відповіді.
- Запропонуйте високомотивованим учням використати матеріали виставки для написання навчальних рефератів, робіт для Малої академії наук, творчих робіт тощо.

Звісно, цей перелік не є вичерпним або обов'язковим. Ми сподіваємося, що під час роботи з віртуальною виставкою ви побачите нові можливості для роботи, і будемо вдячні, якщо ви поділитесь ними з авторами та упорядниками цього збірника. Як уже зазначено, це видання є лише початком комплексної роботи на основі віртуальної виставки, тож ми щиро запрошуємо до співпраці наших колег із Києва та інших міст і сіл нашої країни, аби у 2018 році створити онлайн-версію цього збірника.

Чинні навчальні програми та використання віртуальної виставки та фільму в освітньому процесі

Автор: Наталія Герасим

Розбудова нової української школи спрямована на впровадження докорінно нових підходів до освітнього процесу. Очевидним є те, що знання, здобуті в школі, потребують постійного оновлення. Інформація та способи її опрацювання змінюються дуже швидко. Передбачити, які саме знання та навички будуть необхідними учням у майбутньому, майже неможливо. Тому освіта звертає велику увагу на формування компетентностей учнів, відійшовши від традиційних методик простого передавання знань.

Щоб ефективно поєднати декілька освітніх завдань у процесі викладання усіх шкільних предметів, улітку 2017 року Міністерство освіти і науки України разом із небайдужою громадськістю та освітянами оновили навчальні програми для 5–9 класів, увівши чотири наскрізні тематичні лінії, які відображають провідні соціально й особистісно значущі ідеї. Кожна із них розвиває певні ключові компетентності.

Формування ключових компетентностей вимагає інтегрованості змісту навчання. Це, своєю чергою, сприяє усвідомленню зв'язків між усіма предметами і поєднанню знань у різних сферах. Як зазначено у проекті нового Державного стандарту освіти, «інтегрування – не механістичне об'єднання предметів, [...] інтегрування [...] дає змогу відображати цілісну картину світу, максимально наближену до життя, бачити його зв'язки та розмаїття, позбутися фрагментарності засвоєних знань».

Інтеграція змісту освіти «має на меті підвищити якість освіти та позитивно вплинути на самооцінку учня/учениці». А це потребує спільних зусиль усіх учителів, які беруть участь у навчально-виховному процесі, тісної міжпредметної взаємодії під час реалізації змісту навчання, а також змін в організації діяльності усієї школи як інституції. На перший план виходить готовність учителя реалізовувати своє право на академічну автономію у поєднанні зі зміцненням автономії школи, актуалізує потребу в допоміжних методичних матеріалах. Віртуальна виставка «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії» та документальний фільм «Бабин Яр у пошуках пам'яті» є одним із таких ресурсів.

Чинні навчальні програми з різних предметів надають досить великі можливості для використання матеріалів віртуальної виставки або фільму як важливого допоміжного методичного ресурсу для реалізації знаннево-діяльнісного, компетентнісного та аксіологічного підходів в освіті.

Найбільше можливостей для організації роботи учнів з віртуальною виставкою «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії» або з документальним фільмом до неї закладено у програмах суспільно-гуманітарних дисциплін.

Зокрема, при вивченні історії велику увагу приділяють критичному аналізу джерел інформації, вмінню працювати в групі, навчають досягати порозуміння та налагоджувати співпрацю, використовуючи власний і чужий, зокрема, взятий з історії, досвід тощо.

У пропедевтичному курсі «Вступ до історії. 5 клас» учні ознайомлюються з різними типами історичних джерел, вчать їх аналізувати та критично осмислювати. Матеріали віртуальної виставки «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії» можуть бути використані як методичний ресурс при вивченні тем «Джерела для вивчення історії», «Історія України в пам'ятках і пам'ятниках».

Теми	Очікувані результати навчально-пізнавальної діяльності учнів	Зміст навчального матеріалу
Джерела для вивчення історії	<p><i>Знає:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – різновиди історичних джерел (наводжу приклади). <p><i>Розуміє:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – історичне джерело як усе те, що було створено в минулому людьми і збереглося; – різницю між минулою дійсністю та джерельними відомостями про неї: як обставини життя, погляди і бажання людей можуть впливати на зміст історичних джерел; – як і де зберігають історичні джерела (музей, архів, бібліотека, історико-архітектурний заповідник); – поняття: а) «речове джерело», «археологія», «експонат»; б) «писемне джерело», «піктографічне (малюнкове) письмо», «ієрогліфічне письмо», «абеткове письмо»; в) «усне джерело», «легенда», «прислів'я»; г) «музей», «архів». <p><i>Уміє:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – розрізняти історичні джерела за різновидами; – ставити запитання до історичних джерел; – визначати час і місцевість, де були створені вказані учителем джерела з історії України; – розпізнавати відомості про осіб і події та судження про них <p><i>Завдання для практичних робіт:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – згрупувати надані учителем історичні джерела за різновидами, часом і територією створення; – добрати інформацію про минуле з візуальних джерел (сімейного фотоальбому, зображень пам'яток історії тощо; за вибором учителя); – висловити враження (усно або письмово) від екскурсії до місцевого історичного (краєзнавчого) музею або архіву 	<p>Історичні джерела та їх різновиди. Потреба залучення різних джерел для відображення повноти історії. Критичне ставлення до джерельних відомостей. Робота з історичними джерелами. Місця, де зберігають історичні джерела</p>
Історія України в пам'ятках і пам'ятниках	<p><i>Знає:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – 1939–1945 рр. – трагедії і звияги українського народу в роки Другої світової війни. <p><i>Розуміє:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – пам'ятку історії як скарб, гордість і надбання народу; – поняття «історична пам'ять», «пам'ятка історії», «пам'ятник»; – як і навіщо турбуватися про пам'ятки історії рідного краю 	<p>Пам'ятки історії як джерело історико-культурної інформації.</p> <p>Пам'ятник як витвір мистецтва для увічнення пам'яті про подію або особу</p>

Теми	Очікувані результати навчально-пізнавальної діяльності учнів	Зміст навчального матеріалу
	<p><i>Уміє:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – розпізнати історичні пам'ятки і пам'ятники; – описати пам'ятку історії; – показати на карті місцевість, де розташовані вказані вчителем пам'ятки історії України; визначити епоху, в яку їх було створено; – відшукати (у бібліотеці, за допомогою електронних ресурсів) і впорядкувати (поставити запитання, скласти план) інформацію про пам'ятки і пам'ятники, що встановлені в Україні, у рідному краї; – розповісти про події, життєвий шлях осіб, яким зведено пам'ятники; – розпізнати символічний зміст пам'ятників 	Робота з візуальними і писемними джерелами, які зберігають пам'ять про історію України
	<p><i>Завдання для практичних робіт:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – згрупувати пам'ятки історії за періодами та історично-географічними регіонами; – прочитати символіку пам'ятників історичним подіям і особам (за вибором учителя); – розповісти (усно або письмово) про відвідану пам'ятку історії або пам'ятник, що розташовані в рідному краї (на вибір учителя) 	

Вивчаючи системний курс історії України та всесвітньої історії, учні на новому рівні аналізують історичні джерела. Крім того, у 10–11 класах програмами передбачено вивчення історичних подій, відображених у віртуальній виставці «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії» та документальному фільмі «Бабин Яр у пошуках пам'яті». Матеріали виставки можуть бути використані при вивченні тем з історії України «Український державотворчий процес (1917–1921 рр.)», «Українська СРР в умовах нової економічної політики (1921–1928 рр.)», «Україна в 1929–1938 рр.»», «Україна в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.)», «Україна в перші повоєнні роки (1945 – початок 1950-х рр.)», «Україна в умовах політичної та економічної лібералізації суспільства (1953–1964 рр.)», «Україна в період загострення кризи радянської системи (середина 60-х – початок 80-х рр. ХХ ст.)», «Україна в умовах незалежності», а також теми зі всесвітньої історії «Друга світова війна». Звісно, змістовий потенціал кожної теми різний, однак використання матеріалів виставки дає змогу поглибити їх розуміння. Особливо корисним буде використання методичного ресурсу під час вивчення таких підтем:

Теми	Очікувані результати навчально-пізнавальної діяльності учнів	Зміст навчального матеріалу
Україна в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.)	<i>Порівнює, аналізує, робить аргументовані висновки</i> щодо життя населення України в умовах нацистської окупації; <i>вільно орієнтується в історичній термінології</i> : «окупаційний режим», «новий порядок», «воєнний злочин»	Окупація України військами Німеччини та її союзниками. Нацистський «новий порядок». Масове знищення мирного населення. Голокост
Україна в період загострення кризи радянської системи (середина 60-х – початок 80-х рр. ХХ ст.)	<i>Визначає</i> основні тенденції і суперечності суспільно-політичного життя в добу «застою»; <i>пояснює</i> причини і наслідки активізації дисидентського руху в другій половині 1960-х – на початку 1970-х рр.	<i>Практичне заняття.</i> Повсякденне життя. Моральний стан радянського суспільства
Друга світова війна	<i>Характеризує</i> особливості окупаційного режиму та Руху Опору на окупованих територіях; <i>зазначає</i> зміни ролі чоловіка і жінки в повсякденному житті в умовах війни	Особливості окупаційного режиму та Руху Опору на окупованих територіях. Голокост

Під час вивчення курсів «Основи правознавства», «Людина і світ», «Громадянська освіта» (останній вивчатимуть із 2018/2019 н. р.) основний наголос у формуванні ключових компетенцій учнів роблять на ціннісну складову. Матеріали виставки та/або фільму, що розповідають про долі окремих людей, розкривають проблеми морального вибору особистості в умовах екстремі, можуть використовуватись як методичний ресурс при вивченні тем, присвячених особистості та її ідентичності, правам і свободам людини, стереотипам та упередженням, конфліктам, ЗМІ, полікультурності.

Установки і цінності, що визначені як очікувані результати навчально-пізнавальної діяльності учнів
<ul style="list-style-type: none"> • Усвідомлює цінність людського життя. • Усвідомлює свою ідентичність, поважає ідентичність інших. • Визнає цінність особистої гідності людини. • Має почуття людської гідності, самоповаги та поваги до інших, незалежно від соціальних, культурних, мовних, релігійних та інших відмінностей.

Установки і цінності, що визначені як очікувані результати навчально-пізнавальної діяльності учнів
<ul style="list-style-type: none"> • Проявляє стійке негативне ставлення до фактів дискримінації, зневаження людської гідності та зазіхань на права людини. • Проявляє співчуття та солідарність з іншими, прагнення підтримувати тих, чий права людини перебувають під загрозою. • Усвідомлює необхідність поваги та толерантного ставлення до культурних відмінностей. • Усвідомлює критичний підхід до інформації. • Не вживає «мову ворожнечі»

Навчальні програми з української мови, мов національних спільнот, іноземних мов передбачають виконання різноманітних видів усних і письмових робіт, які спрямовані на формування життєвих компетентностей, необхідних для успішної самореалізації в житті, навчанні та праці. Матеріали віртуальної виставки «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії» й документального фільму можуть бути використані як змістова основа для обов'язкових і рекомендованих видів робіт.

Теми	Обов'язкові види роботи	Рекомендовані види роботи
<i>Українська мова</i>		
<i>5 клас</i>		
Речення, його граматична основа	Письмовий твір-роздум за колективно складеним планом у художньому стилі (орієнтовні теми: «Чому необхідно знати історію свого народу»)	
Другорядні члени речення: додаток, означення, обставина		Діалог-розпитування (орієнтовні теми: «Як пройти до музею» (з використанням реплік-речень, які містять обставини))
<i>8 клас</i>		
Синтаксис. Пунктуація. Словосполучення і речення	Вибірковий усний переказ розповідного тексту з елементами опису пам'яток історії й культури в художньому стилі	Аудіювання тексту, що містить опис пам'ятки історії й культури

Теми	Обов'язкові види роботи	Рекомендовані види роботи
Просте речення. Двоскладне речення. Підмет і присудок		Складання тексту листа-запрошення на відкриття шкільного краєзнавчого музею (меморіальної дошки, пам'ятника історичній особі) з уживанням речень із простими та складними підметами
Означення, додаток і обставини як другорядні члени речення (<i>повторення</i>). Прикладка як різновид означення	Докладний письмовий переказ розповідного тексту з елементами опису пам'яток історії та культури в публіцистичному стилі (за простим або складним планом) з використанням прикладок	
Порівняльний зворот. Виділення порівняльних зворотів комами	Усний твір-опис пам'ятки історії та культури за картиною в публіцистичному стилі (за простим або складним планом) з використанням порівняльних зворотів	
Односкладне речення		Аудіювання поетичних текстів, щоденникових записів та уривків із листування відомих людей, аналіз ролі односкладних і неповних речень у них
Просте ускладнене речення. Речення з однорідними членами. Однорідні члени речення		Створення відгуку про розміщену в мережі інтернет віртуальну екскурсію до музею або історичної місцевості (з використанням речень, ускладнених однорідними членами речення)

Теми	Обов'язкові види роботи	Рекомендовані види роботи
Речення з відокремленими членами	Письмовий твір-опис пам'ятки історії та культури на основі особистих спостережень і вражень у художньому стилі (з використанням відокремлених означень та обставин)	
<i>9 клас</i>		
Синтаксис. Пунктуація. Пряма й непряма мова		Складання тексту в художньому стилі «Про що я хотів(ла) би розпитати свого прапрапрадіда» з використанням речень із прямою мовою

<i>Іноземні мови</i>	
Тематика ситуативного спілкування	Очікувані результати навчально-пізнавальної діяльності учнів
Я, моя родина, мої друзі	Обговорює особливості взаємодії особистості та групи
Подорож	Демонструє розуміння цінності культурного розмаїття та необхідності жити разом у мирі. Планує краєзнавчу подорож
Україна	Робить повідомлення про основні пам'ятки історії та культури Києва. Обговорює громадянську позицію та власні погляди на різноманітні соціальні проблеми своєї країни та світового простору

Матеріали проекту доцільно використовувати також на уроках літератури. У навчальних програмах небагато творів, що тематично пов'язані зі змістом виставки. Проте історичні сюжети в літературних творах, доля окремих письменників, художнє зображення життя людей створюють цілісне уявлення про минуле, культурні та історичні цінності України, формують морально-етичні якості. Аналіз художніх творів, їх самостійна оцінка, дискусійне обговорення, висловлення власного ставлення до прочитаного дають можливість збагатити світогляд учнів, поглибити їхнє розуміння суспільно-історичних явищ, розвивати ключові та предметні компетентності.

Навчальні курси	Зміст навчального матеріалу
Українська література, 11 клас (профільний рівень)	<ul style="list-style-type: none"> • Особливості літературного процесу в Україні воєнного й повоєнного періодів • Трагічна загибель національних героїв – Олега Ольжича й Олени Теліги • «Щоденник» Олександра Довженка – важливий історико-літературний документ епохи
Зарубіжна література, 9 клас	<ul style="list-style-type: none"> • Позакласне читання. Анатолій Кузнецов. «Бабин Яр»
Інтегрований курс «Література», 9 клас, для ЗНЗ з навчанням російською мовою	<ul style="list-style-type: none"> • Генріх Бёлль. «Путник, придешь когда в Спа...» • Василь (Василий) Быков. «Альпийская баллада»
Інтегрований курс «Література», 11 клас, для ЗНЗ з навчанням російською мовою	<ul style="list-style-type: none"> • «Малая проза» о войне. Юрий Бондарев, Василь Быков, Борис Васильев • Интеллектуальная поэзия периода «оттепели»: Белла Ахмадулина, Андрей Вознесенский, Евгений Евтушенко, Николай Заболоцкий, Роберт Рождественский • Генрих Бёлль. «Глазами клоуна». Уроки Второй мировой войны, не изменившие мира • Попытки исторического осмысления событий 1941–1945 годов в послевоенной эмигрантской литературе (Леонид Ржевский, Владимир Юрасов, Борис Ширяев). «Лагерная тематика» в творчестве Сергея Максимова (сборник рассказов «Тайга»)
Єврейська література, 9 клас	<ul style="list-style-type: none"> • Поезія і проза Другої світової війни <ul style="list-style-type: none"> ◊ Семен Кірсанов. Спорідненість долі солдата і долі поета на війні («Творчість») ◊ Джек Алтаузен. Незламність духу поета («Батьківщина дивилась на мене») ◊ Павло Коган (1918–1942). Тонкий ліризм воєнної поезії («Ліричний відступ») ◊ Семен Гудзенко (1922–1953). «Голос» поетів-фронтовиків, «хлопчат з інтелігентними обличчями», покоління, що подорослішало під час війни («Перед атакою», «Небеса», «Мое покоління») ◊ Всеволод Багрицький. Твори «Зустріч», «Очікування» ◊ Еммануїл Казакевич. «Зірка» • Проблематика Голокосту в світовій літературі • Прімо Леві. Введення в суспільну свідомість теми Катастрофи «Освенціму» (Шоа) • Гіла Секштайн. Заповіт «Із пекла з любов'ю» • Олександр Галич. «Кадіш» – поема-реквієм • Тема історичної пам'яті

Навчальні курси	Зміст навчального матеріалу
	<ul style="list-style-type: none"> • Ілля Еренбург. Збірка новел «Тринадцять люльок». Філософський погляд на минуле. Поезія (вибрані вірші, «Бабин Яр») • Анатолій Рибаків. «Важкий пісок». Історія родини – історія країни і народу. Історичний і філософський погляди на необхідність збереження родинних традицій • Карла Фрідман. Роман «Дві валізи спогадів» – міркування про долю єврейського народу, про його вікові традиції і пережиті трагедії
Єврейська література, 10 клас	<ul style="list-style-type: none"> • Марія Рольникайте. Розповідь про численні жертви Голокосту в документальній повісті «Я повинна розповісти...». Трагедія єврейського народу на прикладі трагедії сім'ї
Єврейська література, 11 клас	<ul style="list-style-type: none"> • Єврейські поети проти війни. Засудження Голокосту <ul style="list-style-type: none"> ◊ Роза Ауслендер. Трагічне минуле – головна тема поезії. «Пейзажі з диму» – пам'ять про сім'ю, про Майданек і Треблінку. «Мій соловей», «Єрусалим» – мотиви єдності зі своїм народом. Поезії у перекладі Петра Рихла українською мовою ◊ Пауль Целан. «Фуга смерті» (в перекладі українською мовою) – реквієм за загиблими у концтаборах ◊ Неллі Закс. Творчість – поезія «німого крику» про трагедію Голокосту («О, пічні труби», «Коли день стихає», «У країні Ізраїль») • Історичний роман середини ХХ століття <ul style="list-style-type: none"> ◊ Василь Гроссман. Роман «Життя і доля» – «Війна і мир» ХХ століття. Масштабність і багатоплановість оповіді про Другу світову війну і людину на ній

Значну частину віртуальної виставки «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії» становлять мистецькі матеріали – твори художників різних поколінь, артефакти, матеріали Міжнародного архітектурного конкурсу ідей «Бабин Яр – Дорогожицький некрополь». У фільмі такі матеріали також широко представлені. На уроках предметів художньо-естетичного циклу цю частину виставки може бути використано для розвитку навичок сприймання, аналізу, інтерпретації творів мистецтва; критичної оцінки на основі естетичних засад творів мистецтва, довідлля, медіа й інтернет-ресурсів; усвідомлення соціального, культурного, особистісного значення мистецтва. Крім того, форма подання матеріалу

у вигляді віртуальної експозиції робить виставку важливим ресурсом для формування розуміння сучасних форм збереження та поширення культурної спадщини.

Навчальний курс	Теми	Очікувані результати навчально-пізнавальної діяльності учнів
Образотворче мистецтво, 5 клас	Скульптура	<p><i>Знанневий компонент:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • знає види скульптури; матеріали скульптури; • розуміє засоби художньої виразності скульптури; • називає закономірності стилізації <p><i>Ціннісний компонент:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • висловлює власні судження про твори скульптури; • усвідомлює значення творів скульптури у формуванні та збереженні культурної спадщини України й світу
Мистецтво, 9 клас	Мистецтво у культурі сучасності. Стилi та напрями мистецтва	<p><i>Знанневий компонент:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • розуміє особливості стилів і напрямів мистецтва <p><i>Діяльнісний компонент:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • планує виконання проєктів у процесі соціокультурної діяльності <p><i>Ціннісний компонент:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • інтерпретує і порівнює твори мистецтва різних стилів і напрямів; • усвідомлює і оцінює роль людини у створенні історичної і культурної спадщини України та світу
	Екранні мистецтва. Форми поширення мистецтва	<p><i>Знанневий компонент:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • знає види екранних мистецтв, жанри кіномистецтва; • розуміє форми збереження культурної спадщини, роль музеїв та медіа у поширенні мистецтва; • розуміє значущість мистецтва в діалозі культур <p><i>Діяльнісний компонент:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • використовує комп'ютерні технології, зокрема, ресурси інтернету, для віртуальних екскурсій музеями України та світу, для виконання проєктів; • аналізує й критично оцінює сучасні явища культури, зокрема, телебачення і рекламу <p><i>Ціннісний компонент:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • висловлює і обґрунтовує судження щодо збереження мистецтва України та світу; • усвідомлює значення загальнолюдських, естетичних та художніх цінностей, транслятором яких є мистецтво різних регіонів світу

Картографічні джерела, використані у матеріалах віртуальної виставки «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії», стануть у пригоді також на

уроках географії. У 8 класі при вивченні теми «Географічна карта» учні ознайомлюються із зображенням України в картографічних творах, картографічними інтернет-джерелами, способами зображення географічних об'єктів та явищ на картах. Топографічні плани місцевості навколо Бабиного Яру можуть слугувати одним із джерел для досягнення очікуваних результатів теми.

Матеріали віртуальної виставки «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії» та документального фільму «Бабин Яр у пошуках пам'яті» дають можливість кожному вчителю, незалежно від того, який предмет він викладає, долучитися до формування цінностей молодого покоління. Важливим є те, що навчальні програми не містять жорсткого регламентування тем і часу на їх опрацювання. Учитель має право під час календарного планування відводити на вивчення тем більшу або меншу кількість годин, визначати тематику уроків на свій розсуд. І саме від учителя залежить, які акценти він зробить, викладаючи матеріал учням.

Розділ 2. ЩО ТАКЕ «ПАМ'ЯТЬ»

У цьому розділі подано визначення кількох термінів, які є центральними для дослідження пам'яті та історії; базове розуміння цих термінів також є необхідним при роботі з авторськими матеріалами збірника. Звісно, вводити ці поняття в обіг з учнями варто значно менш академічно – тут стануть у пригоді дві навчально-методичні розробки, які є частиною цього розділу. Одна з них («Пам'ять і політика пам'яті») є простішим і швидшим способом ознайомити учнів з проблематикою історичної пам'яті та політики пам'яті. Модуль «Кому належить право на пам'ять» демонструє різносторонній та систематичний підхід до означених питань. За потреби та наявності часу ви можете опрацювати його повністю або розділити на окремі частини.

Визначення основних термінів і понять

Підготувала: Світлана Осінчук

«Пам'ять» – це ключове поняття, яке в сучасній історіографії під час переходу з індивідуального на колективний рівень отримує велику кількість додаткових значень. Дослідники говорять про «колективну», «соціальну», «історичну», «культурну» пам'ять тощо. Яку обрати?

Найчастіше поняття «історична пам'ять» вживають на позначення всього комплексу уявлень соціуму/нації про своє минуле. Наукові студії у сфері історичної пам'яті у сучасному розумінні розвиваються вже близько століття.

Одним із засновників цієї галузі вважають французького соціолога Моріса Хальбвакса, який принципово протиставляв пам'ять та історію. У 1920-х роках він першим заговорив про «колективну» пам'ять, тобто пам'ять не окремої особи, а групи, колективу. Щоб зрозуміти історію, писав М. Хальбвакс, людині потрібно вийти за межі власного

досвіду і приєднатися до колективного. Таким чином кожен зможе зрозуміти, чому та чи та історична подія стала знаковою для певної групи (наприклад, нації) або чому для нації зараз важливі ті чи ті цінності та ідеї. На розрізненні «історії» як об'єктивного плину подій і «пам'яті» як поєднання колективних уявлень про історію, яке запропонував М. Хальбвакс, базувався увесь подальший розвиток студій пам'яті.

Сучасна дослідниця Алейда Ассман зазначає про три виміри пам'яті – біологічний, соціальний і культурний. Про біологічний рівень добре знає кожен з нас: наші спогади суб'єктивні, неповні та змінюються із плином часу. Наша індивідуальна пам'ять не є відокремленою, вона щораз взаємодіє із соціумом та культурним полем. Отже, соціальною пам'ять стає, коли індивідуальні спогади змішуються зі спогадами інших, збагачуючись та отримуючи нову перспективу через досвід іншого. Культурна пам'ять – це її матеріальне втілення у вигляді текстів, візуальних образів, а також символічні практики у вигляді свят і ритуалів.

Тексти, образи та ритуали можуть слугувати у суспільстві певним «місцем пам'яті». Це поняття вперше вжив у своїй роботі французький дослідник П'єр Нора. Таку назву мала багатотомна (три частини, сім томів, близько 5600 сторінок) колективна праця – *фр.* «Lieux de Memoire», що виходила друком у Франції упродовж 1984–1992 років і містила теоретичні зауваги П'єра Нора. Над виданням працювали близько 120 вчених, більшість з яких – історики. У трьох частинах за назвами «Республіка», «Нація» і «Франція» було опубліковано статті про пам'ятники, архітектурні споруди, музеї та галереї, святкування та національну символіку тощо. Модернізація ХХ століття прискорювала і змінювала плін життя, тож основна ідея проекту полягала в тому, щоб створити перелік усього, що слід пам'ятати французам про своє минуле. Отже, місце пам'яті транслює певний образ події тоді, коли живої пам'яті про неї вже немає.

Політика пам'яті. Важливим у створенні місця пам'яті є намір пам'ятати (або забути). Хто може обирати, яким чином і що пам'ятати у суспільстві?

Пам'ятання відбувається через паради, церемонії, святкування різноманітних річниць, спорудження, освячення і відкриття пам'ятників полеглим та меморіалів на честь історичних подій тощо. Інструментами можуть бути також тексти підручників, зображення на купюрах і поштових марках або промови державних посадовців.

У демократичному суспільстві державні установи і недержавні організації, окремі люди або невеликі колективи можуть впливати на процес запам'ятовування і забуття. У демократичному суспільстві держава не є монополістом у сфері пам'яті, але, як бачимо, вона найчастіше має найбільшу кількість ресурсів, і матеріальних, і владних. Ці ресурси можуть бути використані для нав'язування суспільству певної версії історії. Саме цей процес і називають політикою пам'яті (або історичною політикою).

Колективна травма. Поняття «колективна травма» – одне з найсуперечливіших у студіях пам'яті. Його запровадження пов'язане із початком досліджень історії Голокосту у середині 1950-х років. Якщо на біологічному рівні травма – це порушення цілісності організму, то під колективною травмою розуміють «сильний удар», який руйнує соціальні зв'язки всередині спільноти. Також її визначають як шок від усвідомлення того, що спільнота більше не може бути джерелом ефективної підтримки для кожного її члена, шок від руйнації певного «ми».

Більше дізнатися про ці та інші поняття допоможуть видання зі «Списку рекомендованої літератури», поданого наприкінці збірника.

Далі пропонуємо зразки занять, які можна використати для введення учнів у тему пам'яті.

МОДУЛЬ «КОМУ НАЛЕЖИТЬ ПРАВО НА ПАМ'ЯТЬ»

Автор: Олександра Козорог

Мета: спонукати до роздумів про ставлення до пам'яті як такої і пам'яті про Бабин Яр зокрема.

Очікувані результати: дивіться окремі блоки.

Вік: 13–16 років.

Тривалість:

- Блок 1. Моя та «інша» пам'ять – 45 хвилин;
- Блок 2. Як побачити «місця пам'яті» – 45 хвилин;
- Блок 3. Як зберігати пам'ять про минуле та хто за це відповідальний – 60 хвилин;
- Блок 4. Для чого потрібна історична пам'ять – 45 хвилин.

Формат: уроки, виховні заходи, справи.

Необхідні матеріали: мультимедійне обладнання (інтерактивна дошка, проектор, комп'ютер), доступ до інтернету, віртуальний тур виставкою «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії», роздатковий матеріал.

Блок 1. МОЯ ТА «ІНША» ПАМ'ЯТЬ

Очікувані результати: після цього заняття учні зможуть

- пояснювати, як формується індивідуальна та колективна пам'ять;
- співвідносити різні розуміння пам'яті та її проявів на рівні конкретної людини та суспільства;
- наводити приклади дій задля досягнення згоди у формуванні колективної пам'яті.

Тривалість: 45 хвилин.

План заняття

Крок 1. Вступна частина. Обговоріть із учнями такі запитання:

- *Що таке пам'ять?*
- *Для чого вона потрібна людині?*

Запропонуйте учням прочитати вислів та пояснити, що, на їхню думку, мав на увазі автор.

«Якщо людину позбавити пам'яті, вона постійно перебуватиме у стані новонародженого» (І. М. Сеченов).

Крок 2. Виконайте з учнями вправу «Моя пам'ять». Сформулюйте ввідні запитання та завдання для учнів:

- *Що для вас особисто означає пам'ятати?*
- *Уявіть, що ви переселяєтесь на безлюдний острів. Що би ви взяли із собою на пам'ять? Складіть список із 10 речей/предметів.*
- *Об'єднайтесь у групи й упродовж 10 хвилин ознайомте один одного зі своїми списками та сформулюйте спільний список речей/предметів від групи.*
- *Представте свій перелік іншим групам (презентація групи – 3 хвилини), поясніть, що ви взяли із собою? Чому саме ці речі?*

Після виконання вправи обговоріть з учнями такі запитання:

- *Які емоції/враження у вас виникли під час/після виконання завдання?*
- *Що ви взяли із собою? Чому саме ці речі? Яке значення ці речі мають для вас?*
- *Що збіглося і чим відрізнялись списки? Чому?*
- *Що символізують/відображують ці речі?*
- *Як відбувалось обговорення? Чи легко/складно було домовлятися у групі? Чому? Чи були випадки, коли більшість у групі категорично не приймала/відкидала запропоновані речі? Коли категорично не погоджувалася меншість або окремі особи? Коли згоди досягти так і не вдалося? Якщо так, то про що саме? Чому, на вашу думку, це відбувалося?*
- *Як ви гадаєте, чи змінилися б списки, якби у вашій групі опинились представники іншого віку, іншої держави, іншої культури? Як би це вплинуло на процес обговорення?*

Зверніть увагу: Під час обговорення символічного значення речей бажано «вивести» учнів на зв'язок цих предметів із системою наших цінностей – родиною, вірою, культурою тощо. А під час обговорення процесу домовлення у групі щодо окремих речей наголосіть, що це є простим прикладом конфлікту видів пам'яті – індивідуальної і колективної.

Крок 3. Рефлексія. Підбийте підсумки, обговоривши з учнями такі запитання:

- *Чи можна «привласнити» пам'ять?*
- *Яким чином можливо досягти згоди у формуванні колективної пам'яті?*
- *Як ви гадаєте, чи дають обрані вами речі повне уявлення про колективну пам'ять українського народу? Чому?*

Блок 2. ЯК ПОБАЧИТИ «МІСЦЯ ПАМ'ЯТІ»

Очікувані результати: після цього заняття учні зможуть

- розпізнавати та називати «пам'ятні місця» Бабиного Яру;
- оцінити важливість та необхідність збереження цих місць;
- наводити приклади збереження «місць пам'яті»;
- аргументувати, чому Бабин Яр сам по собі є цілісним «місцем пам'яті»;

- розглядати проблему збереження історичної спадщини з різних сторін;
- сформувати власне виважене та обґрунтоване бачення того, яким чином окрема людина, громада та держава можуть впливати на формування культури суспільства щодо «місць пам'яті».

Тривалість: 45 хвилин.

План заняття

Крок 1. Вступна вправа «Місця пам'яті».

Запитання/завдання для учнів:

- *Що таке «місця пам'яті»? Для чого вони потрібні?*
- *Розгляньте фоторяд (додаток 1), виберіть ті фотографії, які, на вашу думку, є місцями пам'яті. Поясніть, чому ви так вважаєте.*
- *Зробіть припущення, про які саме події вони зберігають пам'ять.*
- *Знайдіть ці зображення на виставці «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії».*
- *Чи збіглися ваші припущення з отриманими результатами? Чому?*
- *Які емоції/враження виникли під час роботи?*
- *Що, на вашу думку, необхідно для того, аби люди розуміли, що вони перебувають на «місці пам'яті»? Хто, на вашу думку, має це робити?*
- *Прочитайте уривок зі спогадів Емануїла Діаманта (додаток 2). Що спонукало його до описаних у фрагменті дій? Яку мету він намагався реалізувати?*

Крок 2. Проведіть підсумкову рефлексію, запитайте:

- *Що може зробити суспільство для збереження пам'яті?*
- *Що можемо зробити для цього ми?*

Додаток 1

ФОТОРЯД ПАМ'ЯТНИХ МІСЦЬ

Пропонуємо перелік фотографій пам'ятних місць для обговорення. Знайти ці фотографії високої якості та з докладними підписами і локалізацією можна на віртуальній виставці у Базі даних «Меморіальний простір Бабиного Яру» або за прямим посиланням: http://www.kby.kiev.ua/_kiosk/.

1. Кирилівське православне кладовище.
2. Лук'янівське православне кладовище.
3. Єврейське кладовище.
4. Караїмське кладовище.
5. Мусульманське кладовище.

6. Братське кладовище.
7. Стадіон «Зеніт».
8. Шлях євреїв до Бабиного Яру 29 вересня 1941 року.
9. Зона розстрілів і масових поховань у 1941–1943 роках.
10. Будівлі гаражів танкоремонтного господарства.
11. Протитанковий рів.
12. Сирецький табір.
13. Кладовище німецьких військовополонених.
14. Військове кладовище.
15. Зона наміву і прориву пульпи під час Куренівської катастрофи 1961 року.

Додаток 2

ЗІ СПОГАДІВ ЕМАНУЇЛА ДІАМАНТА (мовою оригіналу)

«...Одним, правда, я по сей день обязан Евтушенко^{*} и тем его киевским стихам – он разбудил во мне понимание, что ответственность за всё, что происходит со мной и вокруг меня, – с Бабьим Яром, с еврейским народом, с моим еврейством и со всем, что так или иначе связано с этими вещами, – ответственность за это теперь на мне. Не кто-то там за всё в ответе, а именно я, я – может быть, последний еврей на земле, кого эти вещи ещё волнуют. (Так казалось мне, так понимал я и чувствовал это тогда.) Но что должно следовать из этого? Что можно и нужно делать дальше? – на эти вопросы у меня ответа не было. И тогда я взял фотоаппарат и отправился делать то, что в тот момент казалось мне единственно возможным и естественным, – документировать происходящее...

...Что-нибудь изменить я уже не в силах и даже не собираюсь. Просто так, как Эммануэль Рингельблюм^{**} когда-то, собираю и подшиваю в архив фрагменты ускользающего, исчезающего окружающего мира. Не такой уж я наивный придурок, но, тем не менее, верю, что когда-нибудь придёт день и мо-

^{*} Євген Євтушенко (1932–2017) – радянський і російський поет, автор поеми «Бабин Яр», написаної у 1961 р. Коли Є. Євтушенко вперше потрапив до Бабиного Яру у 1961 році разом з письменником Віктором Некрасовим, він був вражений тим, що на місці масових розстрілів людей не було жодного пам'ятника загиблим, а саме місце скидалося на смітник. Це видовище так вплинуло на поета, що він у готелі за декілька годин написав поему, а наступного дня публічно прочитав її в Києві. Поема «Бабин Яр» стала одним із важливих кроків для зняття «печатки мовчання» про трагедію єврейського народу в роки Другої світової війни.

^{**} Еммануель Рінгельблюм (1900–1944) – польський історик, педагог, громадський діяч єврейського походження. З жовтня 1939 року Е. Рінгельблюм почав збирати різні писемні джерела про становище євреїв в окупованій нацистами Польщі. Створив підпільну групу «Ойнег Шабос»/«Онег Шабат» (ід./івр. *Сяйво Шаббату*) і з весни 1940 року за її допомогою збирав різні документи та речі про культурне, політичне й суспільне життя у Варшавському гетто. Майже всі учасники «Ойнег Шабос» загинули під час ліквідації гетто, Рінгельблюма також розстріляли. В «Архіві Рінгельблюма» – близько 6 тисяч документів різними мовами. ЮНЕСКО внесла «Архів Рінгельблюма» до списку найважливіших писемних документів «Пам'ять миру».

лочные бидоны с пожелтевшими рукописями и фотографиями, сложенными в них, кому-нибудь пригодятся».

(Джерело: Эммануил (Амик) Диамант. Бабий Яр, или Память о том, как в народ превращалось строптивное племя // Интернет-газета «Мы здесь». – 2011. – № 323. – 15–21 сент.)

Блок 3. ЯК ЗБЕРІГАТИ ПАМ'ЯТЬ ПРО МИНУЛЕ І ХТО ЗА ЦЕ ВІДПОВІДАЛЬНИЙ

Очікувані результати: після цього заняття учні зможуть

- розпізнавати та називати пам'ятники Бабиного Яру;
- пояснювати, чому пам'ятники є важливими для людей і чому різні люди можуть їх по-різному сприймати;
- зіставляти різні розуміння вшанування пам'яті та її проявів на рівні конкретної людини та суспільства;
- аргументовано пояснити, в чому полягають основні проблеми, пов'язані з ушануванням та збереженням пам'яті про Бабин Яр;
- сформувані власне бачення можливих проектів увічнення пам'яті.

Тривалість: 60 хвилин.

План заняття

Крок 1. Вступна вправа «Пам'ять і пам'ятники».

I. Об'єднайте учнів у пари. Роздайте по одному фото із зображенням пам'ятника (додаток 1). Попросіть учнів розглянути пам'ятники або пам'ятні знаки, зображені на фото, і дати відповіді на запитання:

- *Кому, на вашу думку, присвячений цей пам'ятник? Чому ви так гадаєте?*
- *За якими ознаками ви це визначили?*
- *Що автори/замовники цих пам'ятників намагались передати цією формою/конструкцією/композицією?*
- *Яку ідентичність намагались підкреслити? Чому?*

II. Після обговорення відповідей попросіть учнів знайти зображення цих пам'ятників у матеріалах віртуальної виставки «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії» та ознайомитися з докладнішою інформацією про них. Запитайте:

- Чи збіглися ваші припущення з отриманими результатами? Чому?
- Які емоції/враження виникли під час роботи?
- З якими подіями історії пов'язані ці пам'ятники?

III. Проведіть обговорення за такими запитаннями:

- Чому, на вашу думку, у Бабиному Яру так багато пам'ятників?
- Ознайомтесь із висловом П'єра Нора (додаток 2). Які проблеми, пов'язані зі збереженням пам'яті, порушує історик?
- Перегляньте відеосюжети 1–4 із фільму «Бабин Яр у пошуках пам'яті» або прочитайте текстові джерела (додаток 3). В чому особливості збереження пам'яті Бабиного Яру?

Зверніть увагу: Вчитель може обрати самостійно, як працювати – з відео чи з текстовими джерелами. І те, і інше є доречним лише за наявності додаткового часу для роботи.

Крок 2. Попросіть учнів за допомогою методу «Займи позицію» визначити своє ставлення до пам'ятників як способу збереження колективної пам'яті у Бабиному Яру та пояснити свою думку. Використуйте такі тези:

- Я вважаю, що всі пам'ятники у Бабиному Яру треба прибрати й замінити однією спорудою, присвяченою усім жертвам.
- Я вважаю, що всі пам'ятники у Бабиному Яру мають право на існування.
- Я вважаю, що необхідно ретельніше переглянути історичну доцільність існування кожного пам'ятника, а потім вирішувати, що залишати, а що ні.
- Я вважаю, що в Бабиному Яру необхідно побудувати меморіал пам'яті.
- Я ще не визначився/не визначилась зі своєю позицією.
- Окрема думка.

Крок 3. Проведіть підсумкову рефлексію, попросіть учнів дати відповіді на запитання:

- Що нового я дізнався на цьому занятті?
- Які висновки для мене є найбільш значущими?

Додаток 1

ФОТОРЯД ПАМ'ЯТНИХ ЗНАКІВ

Пропонуємо перелік фотографій пам'ятних знаків для обговорення. Знайти фотографії високої якості та з докладними підписами і локалізацією можна на віртуальній виставці у Базі даних «Меморіальний простір Бабиного Яру» або за прямим посиланням: http://www.kby.kiev.ua/_kiosk/.

1. Пам'ятник «Радянським громадянам і військовополоненим».
2. Пам'ятний знак футболістам київського «Динамо» на місці, де проходив «Матч смерті». 1981 рік.
3. Пам'ятний знак «Менора».
4. Пам'ятний знак в'язням Сирецького концтабору.
5. Пам'ятний знак-хрест загиблим членам ОУН(м).
6. Пам'ятний знак електротранспортникам, які загинули під час Куренівської трагедії 13 березня 1961 року.
7. Пам'ятні хрести німецьким військовополоненим.
8. Пам'ятний хрест розстріляним священнослужителям.
9. Пам'ятник «Дітям, розстріляним у Бабиному Яру».
10. Пам'ятний знак розстріляним пацієнтам лікарні ім. І. Павлова.
11. Пам'ятний знак оstarбайтерам.
12. Пам'ятний знак жертвам Куренівської катастрофи 1961 року.
13. Пам'ятник підпільниці Тетяні Маркус.
14. Пам'ятник письменнику Анатолію Кузнецову.
15. Пам'ятний знак жертвам геноциду ромів.

Додаток 2

ДУМКА ФРАНЦУЗЬКОГО ІСТОРИКА П'ЄРА НОРА

«Наслідком втрати єдності значення та теперішнього розквіту пам'яті соціальних груп стали нескінченні меморіальні вшанування, що прагнуть узаконити “множинність можливих версій минулого”. Іншим наслідком стала втрата монополії професійного історика на інтерпретацію минулого. Емансипація і звільнення обертаються на свою протилежність і перетворюються на форму замкненості, мотив виключення і знаряддя війни».

(Джерело: Нора П. Всемирное торжество памяти // Неприкосновенный запас. – 2005. – № 2–3 (40–41))

Додаток 3

ВІДЕО З ФІЛЬМУ «БАБИН ЯР У ПОШУКАХ ПАМ'ЯТІ» ТА ТЕКСТОВІ ДЖЕРЕЛА

Перелік відеосюжетів із фільму «Бабин Яр у пошуках пам'яті»:

- Відеосюжет 1 (01:20 – 02:10) – В. Нахманович про бажання і прагнення увічнення пам'яті різними групами.
- Відеосюжет 2 (11:06 – 12:53) – думки різних людей про Бабин Яр як місце пам'яті.
- Відеосюжет 3 (31:56 – 34:24) – про проблеми збереження пам'яті та упорядкування території.
- Відеосюжет 4 (37:51 – 39:21) – В. Нахманович про упорядкування території Бабиного Яру.

ТЕКСТОВІ ДЖЕРЕЛА

Текст 1. Думка українського історика Віталія Нахмановича

«Сьогодні від того, старого Бабиного Яру залишилися три напівзасипані відроги навкруги пам'ятника, якого поставили 1976 р. Саме тут, біля вулиці Дорогожицької, було верхів'я яру, і саме звідси починалася велика півкілометрова ділянка, яка сягала в бік Куренівки, перетинаючи сучасну вулицю Мельникова, повз станцію метро “Дорогожичи”, – ділянка, на якій тільки 29–30 вересня 1941 р. було розстріляно більше ніж 33 тисяч київських євреїв і на якій потім два довгі роки окупації закопували нескінченних жертв нацистів.

Що кому до цього? Чи не байдуже, де був яр, де розстрілювали людей, де потім спалювали трупи та розвіювали попіл? Напевно, що ні, якщо одні намагаються виправдати свої будівельні проекти тим, що “яр був не тут”, а інші прагнуть “зручно” розвести мерців по “ізольованих квартирах”, мовляв, тут були євреї, а тут – українці, а тут ось – військовополонені. І всі задоволені, всім зручно, у кожного свій куточок зі своїм пам'ятничком, храмиком і днями спомину. Ніхто ні з ким не знайомий, приходять по черзі, мітингують нарізно, лають потрохи один одного зі свого балкончика-постаментика і думки не ймуть ані про цю країну, ані про цей народ, ані про його майбутнє. Тому що немає майбутнього у народу, у якого немає спільних могил, який розподіляє пам'ять, як дачні ділянки, який робить на кладовищах політичний гешефт».

(Джерело: Віталій Нахманович. Майбутнє народжується вчора // Столиця. – 2004. – № 45 (548). – 5–11 лист.: <http://www.kby.kiev.ua/komitet/ua/history/art00034.html>)

Текст 2. Думка українського історика Віталія Нахмановича

«Держава повністю відсторонилася від проблематики Бабиного Яру. І весь час будь-які ідеї щодо вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру, чи то на рівні церемоній, чи встановлення пам'ятників, чи проектів музеїв і меморіальних центрів йдуть виключно з боку громадськості.

Але громадськість не є об'єднаною. Причому це виявляється на двох рівнях. З одного боку, існують об'єктивні обставини, які пов'язані з тим, що в Бабиному Яру, крім євреїв, було розстріляно ще багато різних груп жертв. Хоча у світовому й загальноукраїнському сприйнятті Бабин Яр, безумовно, асоціюється з Голокостом, але в реальній історичній пам'яті це – місце розстрілу багатьох різних груп людей, а також інших, вже повоєнних, подій, насамперед, Куренівської катастрофи. І все це реально увічнюється, й у пам'ять цих подій вже поставлено понад 30 різних пам'ятників чи груп пам'ятних знаків. Очевидно, це робиться різними спільнотами, які ототожнюють себе як нащадки жертв. При цьому між собою ці спільноти практично не взаємодіють. Кожну з них цікавить її власна пам'ять і абсолютно не цікавить пам'ять інших груп. У кращому разі вони просто ігнорують одне одного. У гіршому – починається конкуренція й публічні суперечки на тему, чи мають такі чи такі групи взагалі бути тут увічнені, чи має комусь бути більша пам'ять, а комусь – менша.

Це – об'єктивна ситуація, яку не можна прив'язати до злої волі якихось конкретних людей. Це відбиток загального стану українського суспільства, адже воно у нас досі вкрай роз'єдане. І реально українська політична нація тільки зараз формується.

Друга, і це вже суб'єктивна проблема полягає в тому, що навіть усередині цих спільнот існує багато різних організацій, які між собою теж конкурують.

Очевидно, що Бабин Яр – знакове місце, і той, хто контролюватиме тут меморіальну частину, отримає додаткові політичні дивіденди. І така ситуація існує впродовж усього часу незалежності».

(Джерело: Микола Сірук. Бабин Яр... як плацдарм для «руського мира», Інтерв'ю з В. Нахмановичем // День. – 2017. – 7 серп.: <https://day.kyiv.ua/uk/article/den-planety-svitovi-dyskusiyi/babyn-yar-yak-placdam-dlya-russkogo-tyra>)

Текст 3. Думка українського філософа Мирослава Мариновича

«Проста логіка підказує, що позаяк у Бабиному Яру ховали жертв різних вір і національностей, то місце поховання не може приватизувати жодна релігійна чи етнічна група, а тим більше громадські організації, які так чи інакше претендують їх представляти, чи взагалі приватні бізнесмени. Після усіх замовчувань радянської доби ми вже розуміємо, що за пропагандистським евфемізмом “радянські громадяни” стоять конкретні етнічні групи: здебільшого євреї, проте й українці, і цигани, а також усі інші категорії жертв, доля яких обірвалася у тому нещасному Бабиному Яру. Той факт, що в єврейській колективній пам'яті цей Яр став символом Голокосту, свідчить лише про те, що євреї краще бережуть пам'ять про своїх невинно убієнних, ніж інші народи, чого від них, євреїв, варто повчитися. Проте коли йдеться про меморіальне увічнення пам'яті згаданих жертв, влада повинна подбати про належні баланси й взаємоузгодженість символік. Лише це дасть можливість не терзати пам'ять про мертвих, а перетворити місце їхнього поховання на місце їхнього спочинку.

Правда Бабиного Яру вимагає, щоб згадали всіх, хто тут зустрів свою смерть. Так, як вони стануть перед Богом, де не буде поділу на конфесії та національності. Люди страшного часу на нашій гіркій землі».

(Джерело: Мирослав Маринович. Уникнути війни символів // Дзеркало тижня. – 2006. – № 31 (610). – 19 серп.: <http://www.kby.kiev.ua/komitet/ua/polemics/art00015.html>)

Блок 4. ДЛЯ ЧОГО ПОТРІБНА ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ

Очікувані результати: після цього заняття учні зможуть

- пояснити, для чого потрібна історична пам'ять;
- підібрати приклади зображень, які підтверджують важливість збереження пам'яті про минуле;
- аргументовано пояснювати взаємозалежність минулого та збереження пам'яті про нього – із майбутнім;
- сформувані власне бачення можливих шляхів розв'язання проблеми збереження пам'яті про Бабин Яр.

Тривалість: 45 хвилин.

План заняття

Крок 1. Вправа «Від слів до діла». Спочатку розкладіть по колу картки з висловлюваннями відомих людей (додаток 1). Підготуйте три екземпляри карток, щоб учні могли обирати, а також декілька порожніх карток (якщо жодне висловлювання не подобається, учень може написати своє). Попросіть кожного учня вибрати вислів, який йому найбільше імпонує.

Крок 2. Запропонуйте учням знайти тих, хто також обрав подібний вислів. В утворених парах/групах учасники мають визначити, як вони розуміють цей вислів і чим він їм імпонує.

Крок 3. Запропонуйте учасникам знайти для «свого» афоризму місце на стендах виставки «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії» та пояснити свій вибір.

Крок 4. Перегляньте відеосюжет із фільму «Бабин Яр у пошуках пам'яті» (35:56 – 37:24) (починається з розмови Анни Ленчовської про те, чому важливо пам'ятати про минуле). Попросіть учнів визначити ключову спільну думку озвучених у сюжеті висловлювань, а також дати відповідь на запитання: яка проблема найбільше хвилює авторів сюжету?

Крок 5. Об'єднайте учнів у групи. Попросіть їх запропонувати можливі шляхи вирішення цієї проблеми, використовуючи метод «Дерево рішень».

Крок 6. Проведіть підсумкову рефлексію, попросіть учнів завершити речення:

- *Найцікавішим для мене сьогодні було...*
- *Я б хотів (хотіла) дізнатися більше про...*
- *Я замислився (замислилась) над тим, що...*

Додаток 1

КАРТКИ З ВИСЛОВАМИ

1. «Є спогади, які не захочеш віддати навіть за скарб. Адже вони дорожчі. Вони – дорогоцінні камені пам'яті» (Вілкі Коллінз «Місячний камінь»).
2. «Пам'ять – це мідна дошка, вкрита буквами, які час непомітно згладжує, якщо іноді не відновлювати їх різцем» (Джон Локк).
3. «Голова без пам'яті – все одно що фортеця без гарнізону» (Наполеон І).
4. «Якщо втрачаєш інтерес до всього, то втрачаєш і пам'ять» (Йоганн Вольфганг Гете).

5. «Пам'ять слабшає, якщо її не тренувати» (Марк Туллій Цицерон).

6. «Пам'ятати – це все одно що розуміти, а чим більше розумієш, тим більше бачиш гарного» (Максим Горький).

7. «Хто звик брехати, тому завжди треба з собою носити великий короб пам'яті, щоб одну й ту саму брехню не переінакшити» (Микола Новиков).

8. «Пам'ять – це складна річ, родичка правди, але не її близнюк» (із серіалу «Мислити як злочинець» («Criminal minds»)).

9. «Страх відбирає пам'ять» (Фукідід).

10. «Вірна і діяльна пам'ять подвоює життя» (Оноре Габріель Мірабо).

11. «Хто не пам'ятає, того покарає майбутнє» (теза з німецької поштівки).

12. «Якщо людина не любить хоча б зрідка дивитися на старі фотографії своїх батьків, не цінує пам'ять про них, залишену в саду, який вони обробляли, в речах, які їм належали, отже, вона не любить їх. Якщо людина не любить старі будинки, старі вулиці, нехай навіть і поганенькі, отже, у неї немає любові до свого міста. Якщо людина байдужа до пам'ятників історії своєї країни, отже, вона байдужа до своєї країни» (Дмитро Лихачов).

ПАМ'ЯТЬ І ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ

Автор: Світлана Осінчук

Мета: пояснити основні теоретичні поняття, вжиті у посібнику, та з'ясувати принципи, за якими формують політику пам'яті в державі.

Очікувані результати: учні зможуть розрізняти та аналізувати різні елементи меморіального ландшафту.

Тривалість: 45 хвилин.

Формат: урок, виховне заняття.

Необхідні матеріали: дошка, клейкі стікери, роздруковане або виведене на дошку визначення з додатка 1.

План заходу

Крок 1. Обговоріть з учнями, коли і як історію використовують у сучасному житті.

Запитання до учнів:

- Коли і де особисто ви стикаєтесь з історичними темами та персонажами?
- Наведіть конкретні приклади (можливі приклади – вивчення історії у школі, відвідування музеїв, банкноти і поштові марки,

історичні романи, комерційна і соціальна реклама, де діють історичні персонажі, графіті й гасла тощо).

- *Хто є ініціатором використання цих тем і персонажів?*
- *Запишіть на клейких стікерах приклади та розподіліть їх за трьома колонками: особиста ініціатива, ініціатива певної групи, державна ініціатива.*

Крок 2. Обговоріть і порівняйте ресурси трьох груп щодо використання історії. Далі оберіть одне із запитань для обговорення, яке найбільше зацікавить учасників:

- *Для чого будують музеї і чому присвячують? Чи може одна людина або організація побудувати музей?*
- *Розгляньте зображення історичних постатей на українських банкнотах: що ми знаємо про ці постаті і якими їх уявляємо, чому обрали саме цих людей?*
- *Пригадайте твір, який нещодавно розглядали на уроці української літератури, обговоріть, чому саме його включено до шкільної програми?*

Крок 3. Підсумуйте, які ресурси у сфері пам'яті має держава і в який спосіб та для чого їх застосовує.

Крок 4. Обговоріть визначення терміна «політика пам'яті» (додаток 1). Про які соціальні практики та образи минулого йдеться? Як може бути пов'язаний сучасний політичний контекст з історичним минулим?

Домашнє завдання:

Об'єднайте клас у три групи. Кожна група має упродовж тижня збирати приклади використання історії та пам'яті у своєму житті – на особистому, груповому та державному рівні відповідно – та підготувати візуальні матеріали: вирізки з газет або журналів, слайд-шоу, приклади реклами, фото написів на стінах або муралів, пам'ятників, встановлених приватно або на державному рівні, (можливо) фото або речі із сімейного архіву.

Додаток 1

ВИЗНАЧЕННЯ

«Політика пам'яті – це спосіб, у який суспільство інтерпретує і привласнює своє минуле для того, щоб збудувати своє майбутнє».

(Barahoma de Brito Alexandra et al. The Politics of memory. Transitional Justice in Democratizing Societies. Цит. за: Гриценко О. А. Президенти і пам'ять. Політика пам'яті президентів України (1994–2014). – Київ: К.І.С., 2017)

Розділ 3. ПАМ'ЯТЬ ТА ІСТОРІЯ

Те, що ми пам'ятаємо про події минулого та як ми це пам'ятаємо, зовсім не обов'язково має стосунок до реальних подій. Ба більше, дуже часто наш образ минулого значно відрізняється від історичних подій. Ці відмінності спричинені багатьма чинниками – особистою травмою, віддаленістю подій, стосунком до того, що трапилося, суспільними або культурними факторами, державною політикою пам'яті тощо. Історія Бабиного Яру не є винятком, а може, навіть і навпаки – є яскравим прикладом таких трансформацій. Досліджуючи з учнями питання пам'яті, надзвичайно важливо дати їм усвідомлення того, що пам'ять та історія – не тотожні поняття. Не менш важливо разом із ними розібратися, яким чином відбувається віддалення і зближення минулого та образу про минуле, які саме чинники впливали і впливають на це щодо подій у Бабиному Яру. Під час практичних занять учні на власному досвіді зможуть усвідомити дієвість цих факторів, їхню силу й навчитися розрізняти історичні факти та судження.

Три розробки, подані у розділі «Пам'ять та історія» цього збірника, присвячені розгляду саме цих питань. Розробка «Що стоїть за міфами Бабиного Яру» має на меті поглибити розуміння відмінності між історичними фактами та їхнім трактуванням, розвиток навичок критичного мислення. В результаті роботи учні зможуть як пояснити поняття «історичний міф», так і схарактеризувати деякі з міфів, що сформувалися щодо історії Бабиного Яру.

Виховний захід «Смерть пам'яті – це смерть душі» покликаний виховувати повагу до збереження пам'яті, формувати культуру міжнаціональних відносин у суспільстві та порушити питання важливості вшанування пам'яті загиблих для сучасних поколінь. На основі виставкової інсталяції «Покинута кімната» в уроці «Реальність та пам'ять про неї» учням пропонують проаналізувати за допомогою інтерактивних методів, як однакові події сприймають різні люди та яким чином це сприйняття поширюється від окремих осіб до суспільства загалом.

ЩО СТОІТЬ ЗА МІФАМИ БАБИНОГО ЯРУ?

Автор: Наталія Герасим

Мета: поглибити розуміння відмінності між історичними фактами та їх трактуванням; розвивати вміння аналізувати історичну інформацію, навички критичного мислення.

Очікувані результати: після цього заняття учні зможуть

- пояснювати, у чому полягає відмінність історичного факту від його інтерпретації, суть вислову «історичний міф»;
- схарактеризувати історичні міфи, що сформувалися щодо історії Бабиного Яру;
- навести аргументи на підтвердження власної думки, добираючи інформацію з віртуальної виставки.

Тривалість: 45 хвилин.

Формат: урок-практикум у курсі історії України (11 клас); заняття-факультатив.

Необхідні матеріали: роздруковані картки з твердженнями, обладнання/гаджети для роботи з віртуальною виставкою.

План заходу

Крок 1. Обговоріть з учнями питання про відмінність історичних фактів та їх інтерпретації. З'ясуйте, як вони розуміють вислів «історичний міф».

Звернути увагу: Під час обговорення варто окремо пояснити учням різницю між поняттями «історичний міф» та «історична фальсифікація». Те, про що йдеться у цьому занятті, – це міфи. Однак розуміти різницю важливо, бо міфи часто-густо починають спиратися на фальсифікації.

Крок 2. Об'єднайте учнів у групи. Роздайте групам інформаційні картки з твердженнями. Попросіть ознайомитися з ними та проаналізувати, звернувши увагу на такі аспекти:

- Які групи жертв Бабиного Яру визначено у твердженні?
- На кого покладають вину за здійснення злочинів у Бабиному Яру?
- Чий інтереси, погляди, переконання може відображати таке твердження?

Крок 3. Запропонуйте учням визначити, наскільки об'єктивним вони вважають твердження, та знайти в матеріалах віртуальної виставки аргументи на користь їхньої позиції.

Крок 4. Надайте кожній групі можливість презентувати результати власної роботи. Обговоріть їх у загальному колі.

Додаток 1

ІНФОРМАЦІЙНІ КАРТКИ

<p>1. Жертвами Бабиного Яру були радянські громадяни. Нацисти прагнули звільнити територію України для майбутнього переселення сюди німців. Для цього вони вчинили криваву розправу над мирними жителями, партійними, радянськими, комсомольськими працівниками. Їхніми співучасниками були буржуазні націоналісти та різні антирадянські елементи</p>
<p>2. Євреї були головним об'єктом нацистського терору, як за характером переслідувань, так і за чисельністю. Масове знищення євреїв у Бабиному Яру здійснювалося за масової підтримки з боку нееврейського населення</p>
<p>3. Упродовж трьох років окупації гестапо* винищувало в Києві український актив. У цьому німцям допомагали більшовицькі агенти, чорносотенці** та фольксдойче***</p>

Примітки:

* *Гестапо* – таємна державна політична поліція Третього райху в 1933–1945 роках, призначена для боротьби із супротивниками нацистського режиму.

** Чорносотенці – збірна назва для низки російських монархічних і ультранационалістичних організацій, що виникли після революції 1905 року в Російській імперії. Не визнавали українців і білорусів окремими народами. Виступали проти впливу неросійських груп у суспільно-політичному житті.

*** Фольксдойче – громадяни окупованих нацистами країн Європи, визнані етнічними німцями і записані до так званого німецького національного списку (*Deutsche Volksliste*); не підлягали загальним законам, мали особливий статус, захист та матеріальну допомогу адміністративних органів; переважно обіймали відповідальні посади у поліції, місцевих адміністраціях.

СМЕРТЬ ПАМ'ЯТІ – ЦЕ СМЕРТЬ ДУШІ

Автор: Алла Тишковська

Мета: поглибити знання учнів про пам'ять; виховувати повагу до збереження пам'яті; продовжувати формувати основу культури міжнаціональних відносин у суспільстві; вшановувати пам'ять загиблих; розвивати критичне мислення.

Очікувані результати: після цього заняття учні зможуть

- пояснювати, що таке пам'ять і чому потрібно пам'ятати;
- виховувати розуміння важливості пам'яті для сьогодення;
- наводити аргументи на підтвердження власної думки, використовуючи матеріал віртуальної виставки.

Тривалість: 45 хвилин.

Формат: урок з історії в 11 класі суспільно-гуманітарного профілю, виховний захід.

Необхідні матеріали: мультимедійний комплекс (інтерактивна дошка, проектор), комп'ютер, доступ до інтернету, віртуальний тур виставкою «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії».

План заходу

Крок 1. Вступна частина. Із метою створення мотивації щодо обговорення теми та актуалізації знань запропонуйте учням висловити думки та асоціації, пов'язані зі словосполученням «Пам'ять про Бабин Яр».

Зберіть усі думки учнів, не коментуючи їх, запишіть на дошці, а потім підкресліть найголовніші.

Крок 2. Запропонуйте учням, використовуючи метод «Прес», відреагувати на запитання: «Бабин Яр – це трагедія євреїв?».

Крок 3. За методом «Займи позицію» попросіть учнів висловити думку щодо чотирьох тверджень, з почерговим обговоренням.

Твердження:

1. Пам'ятати про трагедії Бабиного Яру – наш обов'язок.
2. Ми самі відповідальні за формування пам'яті.
3. Одна особа може протистояти державним зловживанням і вплинути на суспільство.
4. Пам'ять говорить до нас через конкретні об'єкти та місця.

Крок 4. Об'єднайте учнів у чотири групи, кожна з яких опрацює матеріали віртуальної виставки та виконує поставлені завдання.

Група 1: Знайдіть у матеріалах виставки джерела, що ілюструють важливість пам'яті.

Група 2: Знайдіть у матеріалах виставки джерела, що ілюструють боротьбу за пам'ять.

Група 3: Розкажіть про персоналії, які найбільше вас вразили.

Група 4: Розкажіть про об'єкти, які найбільше вас вразили.

Після опрацювання матеріалів виставки учні презентують відповіді.

Крок 5. Підсумок уроку (заходу). Підсумовуючи урок у формі обговорення в загальному колі, попросіть учнів відповісти на запитання:

- Які нові знання ви отримали на уроці (заході)?
- Чи здобули ви новий досвід, який саме?
- Які думки, почуття викликало у вас почуте?

РЕАЛЬНІСТЬ І ПАМ'ЯТЬ ПРО НЕЇ

Автор: Ірина Фрідман

Мета: проаналізувати, як ті самі події сприймають різні люди та яким чином це сприйняття поширюється; сприяти розвитку творчого потенціалу учнів.

Очікувані результати: після цього заняття учні зможуть

- аналізувати свідчення в різних ситуаціях та відокремлювати емоційне забарвлення від історичних фактів;
- порівнювати різні історичні джерела, критично оцінюючи обставини та роль свідків у них.

Тривалість: 45 хвилин.

Формат: урок.

Необхідні матеріали: бажано інтерактивна дошка із підключенням до інтернету, роздрукована фотографія експозиції із віртуальної виставки «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії» (розділ «Після погрому») та власне фотографії з цього розділу, аркуші ватману та маркери (відповідно до кількості груп).

План заходу

Крок 1. Об'єднання в групи.

Об'єднайте учнів у групи по п'ять осіб у кожній та розподіліть ролі в групі: 1) людина з хорошою зоровою пам'яттю, тобто «свідок»; 2) «художник»; 3) «журналіст»; 4) «історик»; 5) «письменник».

Крок 2. Проведення «експерименту».

Попросіть «свідків» від кожної групи підійти до вчителя та покажіть їм фотографію з додатка 1. Завдання для кожного: запам'ятати якомога більше інформації, що зображена на фотографії, та розповісти групі таким чином, щоб вони змогли відобразити на ватмані це фото (хоча б схематично). У «свідків» є 2 хвилини, щоб розглянути фотографію і повернутися до груп.

Крок 3. Робота в групах.

«Свідки» повертаються до груп. «Журналісти» опитують «свідків» про те, що вони побачили (ставлять різні запитання на свій розсуд). «Художники» за допомогою інших членів групи відображають на ватмані те, що розповідають «журналістам» «свідки». «Історики» за допомогою зображень «художників» роблять припущення, коли відбувались події, зображені на фотографії, і де саме.

Крок 4. Обговорення (за бажанням).

Поставте запитання до учнів, які виконували різні ролі (запитати окремо «свідків», «журналістів» і «художників»):

- *Як ви почуваетесь? Чому?*
- *Чи легко/важко було виконувати завдання? Чому?*
- *Що є спільним і чим відрізняються роботи представників різних «ролей»?*
- *Що вилинуло, на вашу думку, на кінцевий результат?*
- *Подумайте і припустіть, як ця робота пов'язана з описом історичних подій.*

Крок 5. Загальне обговорення.

Виведіть на дошку фото із додатка 1 і попросіть групи порівняти те, що вони зобразили, з оригіналом.

Запитання до учнів:

- *Чому версії «фотографій» відрізняються?*
- *Які деталі є спільними для всіх «фото»? Чому?*

- *Що, на ваш погляд, впливає на опис свідками історичних подій? Чи можуть вони змінитися з часом?*

Звернути увагу учнів на те, що пам'ять про ті чи ті події у різних людей може різнитися залежно від особистих характеристик людини, ситуації навкруги, часу тощо. Тому кожному подію слід розглядати з погляду різних свідків, порівнюючи їхні свідчення та враховуючи можливі обставини.

Крок 6. Демонстрація і обговорення інших фото.

Продемонструйте на дошці інші фотографії експозиції «Після погрому» і попросіть «істориків» дати остаточне визначення того, коли і де відбувалися ці події. Учні порівнюють відповіді із підписом: Київ, 1941 рік, після окупації німцями.

Крок 7. Творче завдання.

Дайте групам завдання написати невеличке оповідання про те, що трапилося у квартирі, зображеній на фото, від імені різних людей. Кількість таких людей має відповідати кількості груп (наприклад, господар квартири, сусід, дитина господаря, двірник, поштар, німецький офіцер, друг сім'ї тощо).

Крок 8. Презентація оповідань груп.

Крок 9. Обговорення оповідань.

Запитання до учнів:

- *Що схожого і чим відрізняються розповіді різних людей про ті самі історичні події?*
- *Чому, на вашу думку, вони відрізняються? Від чого це залежить?*

Звернути увагу учнів на те, що від того, хто є автором спогадів – жертва, кат чи сторонній спостерігач, також залежить його пам'ять про події або інтерпретація подій. Він може все добре пам'ятати і розуміти, але що він розповідатиме і чому?

Крок 10. Підбиття підсумків за методом незакінченого речення: «Історія і пам'ять про неї не тотожні, тому що...».

ФОТОГРАФІЯ ЕКСПОЗИЦІЇ

Розділ 4. ПАМ'ЯТЬ І ЛЮДИНА

Намагання повернутися до людини на противагу визначним подіям, датам, народним масам або статистиці лежить в основі сучасної гуманітарної освіти. Сьогодні учнів цікавить власна індивідуальність, амбіції та прагнення. Роль гвинтиків у великій тоталітарній машині навряд чи їх влаштує. Отже, і звертатися до них, на нашу думку, легше саме в рамках людиноцентричного підходу до проблем пам'яті. Можливо, саме тому цей розділ є за обсягом найбільшим у нашому збірнику навчально-методичних розробок. Він покликаний підняти до обговорення цілий пласт, пов'язаний з індивідуальними голосами, долями, уявленнями та їхнім впливом на пам'ять про Бабин Яр загалом.

Заняття у цьому розділі присвячені вмінню чути голоси різних осіб і груп, пов'язаних із Бабиним Яром («Голоси Бабиного Яру»), та вихованню здатності артикулювати власні потреби і розуміти проблеми інших («Покинута кімната»). Конфлікт, закладений у розробці «Комфорт чи пам'ять», змушує учнів задуматися над моральною проблемою людського вибору, сформулювати власну думку щодо збереження пам'яті або задоволення потреб прогресу, а також спонукає учнів до самостійного аналізу джерел. Важливість пам'яті про минуле для захисту прав людини сьогодні артикульовано у матеріалі «Захист прав людини через пам'ять». Окрему розробку присвячено долі письменника Анатолія Кузнецова та його роману в умовах тоталітарної боротьби проти пам'яті («Анатолій Кузнецов та його “Бабин Яр”») – тут метою є показати учням важливість вибору і намагання протистояти системі. Протистоянню системі також присвячено заняття про Праведників народів світу, яке не лише надає учням приклади героїчної поведінки в нелюдських умовах, а й допомагає усвідомити важливість пам'яті про цих людей у нашому сьогоденні.

ГОЛОСИ БАБИНОГО ЯРУ

Автор: Ольга Лімонова

Мета: зацікавити дітей проблемою збереження пам'яті про трагедії Бабиного Яру; спонукати їх до пошукової діяльності; шляхом обговорення результатів квесту закріпити у свідомості дітей поняття загальнолюдських цінностей, передусім цінності людського життя.

Очікувані результати:

- зацікавленість учнів проблемою збереження пам'яті про кожну людину;
- усвідомлення цінності кожного людського життя.

Вік: від 14 років.

Тривалість: 60 хвилин.

Формат: позакласний захід, квест.

Необхідні матеріали: мультимедійне обладнання, планшети, доступ до інтернету, віртуальний тур виставкою «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії».

План заходу

Крок 1. Ознайомлення з виставкою (можна в загальних рисах).

Надайте стислу інформаційну довідку про виставку, її особливості та специфіку (декілька речень).

Крок 2. Формулювання завдання.

Об'єднайте учнів у групи, кількість яких залежить від кількості учнів, що беруть участь у квесті (від двох до чотирьох груп). У кожній групі мають бути кілька планшетів з відкритим сайтом віртуальної виставки. Для формулювання завдання використайте стенд «Мозаїка пам'ятників» (фото й опис), а також посилання на «Меморіальний простір Бабиного Яру», що міститься в розділі «Бази даних». Залежно від кількості груп поділіть порівну пам'ятники та пам'ятні знаки. Кожна група отримує певний перелік пам'ятників меморіального простору Бабиного Яру. Учні мають знайти в матеріалах виставки всі «голоси» (сліди) представників груп, яким присвячено ці пам'ятники. Щоб вдало презентувати результати свого пошуку, учасникам варто робити

нотатки: в якому залі, на якому стенді знайдено сліди. На завершення вчитель пропонує всім групам подумати і відшукати «голоси» тих груп, які досі НЕ БУЛИ увічнінені в Бабиному Яру, та аргументувати власну думку на основі матеріалів виставки.

Крок 3. Висновки.

Після квесту проведіть обговорення:

- *Що спільного й чим відрізняються ці «голоси»? Чому?*
- *Чи потрібно взагалі їх шукати і зберігати? Від кого/чого це залежить?*
- *Що необхідно людині, щоб чути ці «голоси»?*

Звернути увагу: Цей вид роботи можна використовувати для учнів старшого і середнього шкільного віку. Квест – це завжди цікаво для дітей, тому враження залишаються обов'язково, а отже, і певні знання про трагедії і про проблему збереження пам'яті. Це може бути урок до роковин трагедії (наприклад, на виконання державних рекомендацій) або виховна година.

КОМФОРТ ЧИ ПАМ'ЯТЬ

Автор: Ольга Лімонова

Мета: ознайомити учнів із моральною проблемою людського вибору; дізнатися думку молоді щодо того, що важливіше – збереження пам'яті чи задоволення потреб прогресу; спонукати учнів до самостійного аналізу джерел; надати можливість учням попрактикуватися в ораторській майстерності.

Очікувані результати: учні зможуть

- на основі джерел зробити самостійні висновки щодо проблеми, що важливіше – пам'ять чи потреби прогресу?
- спробувати переконати аудиторію у своїй слушності;
- змодельювати інше облаштування території Бабиного Яру.

Час: 45 хвилин.

Формат: урок з історії (наприклад, під час тижня історії), урок з предмета «Людина і світ», виховна година, позаурочний захід.

Необхідні матеріали: мультимедійне обладнання, доступ до інтернету, віртуальна виставка «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії», роздатковий матеріал.

План заходу

Крок 1. Актуалізація знань за допомогою двох мап. На екрані або у паперовому вигляді на дошці покажіть учням топографічні плани місцевості навколо Бабиного Яру (1953 та 2008 років), узяті з матеріалів виставки.

Запитання до учнів:

- *Як ви думаєте, через що зникли майже всі рельєфні особливості Бабиного Яру?*

Крок 2. Об'єднайте клас у три групи з однаковою кількістю учасників, поставте перед ними завдання, на виконання якого відведіть до 15 хвилин.

Усі групи мають доступ до однакової джерельної бази (віртуальна виставка, роздруковані текстові та ілюстративні документи, див. додатки). Всім групам видають 12 додатків, щоб вони мали змогу передбачити аргументи візаві.

- *Група «Архітектори»:* на основі додатків 1–6 презентуйте та аргументуйте думку про нагальну необхідність саме такої забудови цієї місцевості, яку бачимо на сьогодні (будинки, телевежа, телецентр, метро, спорткомплекс, магазини, заправки тощо).
- *Група «Історики»:* на основі додатків 7–12 презентуйте та аргументуйте думку про те, що в цій місцевості категорично не можна нічого будувати, а потрібно створити меморіальний комплекс (вшанувати пам'ять жертв сталінських репресій, жертв Голокосту, жертв Куренівської трагедії).
- *Група «Кияни»:* самостійно ознайомтеся з джерелами, а потім розподіліться на дві підгрупи, щоб «збирати плітки» (тобто уважно слідкувати за перебігом роботи двох інших груп). За 5 хвилин до кінця групової роботи ви маєте обмінятися «плітками» про сутність того, що збираються доповідати «архітектори» та «історики».

Крок 3. Презентації «архітекторів» та «істориків». Виділіть на презентації до 5 хвилин. Далі учасники групи «Кияни» на основі своєї роботи з джерелами, а також на основі доповідей інших груп, висловлюють свою думку з приводу забудови Бабиного Яру: яка група була пе-

реконливішою, які потреби є у киян, яким чином можна досягти компромісу тощо. Виділіть на цю частину ще 5–7 хвилин.

Крок 4. Сформулюйте перед усіма учасниками моральну дилему: забудувати Бабин Яр чи ні. Запросіть усіх до голосування (як організувати голосування, залежатиме від психологічних особливостей класу). Презентуйте результати цього голосування, але не коментуйте, щоб кожен учасник виніс з уроку якість своє запитання, над яким поміркував особисто.

Додаток 1

(Якщо не зазначено інше, документи додатків взято з праці: Бабий Яр: человек, власть, история: *Документы и материалы: в 5 книгах.*

Книга 1. Историческая топография. Хронология событий / Составители: Татьяна Евстафьева, Виталий Нахманович. – Киев: Внешторгиздат, 2004. – 597 с.: ил.: карты. – Указатели: с. 547–593. Электронная версия книги доступна за посыланьям: <http://www.kby.kiev.ua/book1/>)

З «ОСНОВНИХ ПОЛОЖЕНЬ ДЕСЯТИРІЧНОГО ПЛАНУ МІСЬКОГО БУДІВНИЦТВА м. КИЄВА НА 1951–1960 рр.»

[1950 з.]

Основные положения десятилетнего плана городского строительства г. Киева на 1951–1960 гг.

І. ОБЩИЕ ПОЛОЖЕНИЯ

Десятилетний план городского строительства, являясь органической частью генерального плана реконструкции г. Киева, разработанного на период 20–25 лет, имеет целью его последовательное осуществление на основе указаний Партии, Правительства и товарища Сталина о построении коммунизма в нашей стране. При составлении десятилетнего плана учитываются следующие принципиальные положения, на основе которых конкретизируется объем строительства и разрабатывается перечень и размещение основных объектов строительства г. Киева:

а) полное завершение восстановительных работ по всем отраслям городского хозяйства Киева, пострадавшим от немецко-фашистских захватчиков [...];

б) реконструкция городского хозяйства Киева на новой технической основе, отвечающей высокому уровню передовой отечественной техники;

в) значительное повышение материально-бытовых и культурных условий жизни трудящегося населения города, в частности широкий разворот жилищного строительства.

2. Рост населения Киева

Общая численность постоянного гражданского населения Киева, составляющая в настоящее время 838 тысяч человек, достигнет к концу десятилетия 1951–1960 гг. – 1 млн. человек.

Таким образом, предусматривается средний ежегодный прирост населения порядка 15 тысяч человек. Запроектированный прирост населения, включающий в себя как превышение рождаемости над смертностью, так и приток населения извне, является вполне реальным и кладется в основу всех расчетов развития городского хозяйства.

[...]

Наиболее значительные массивы жилищного строительства проектируются в следующих районах: Печерск, Зверинец, район ул. Пархоменко, б. Кадетская Роща (строительство завода телеаппаратуры), район ул. Борщаговской и хут. Отрадного (строительство метро, газопровода Дашава–Киев, завода им. Лепсе и др.), район ул. Совской и Большой Васильковской на Сталинке, Батыева гора, Сырец, Багринова гора, хут. Нивки и Дегтяры; на левом берегу Днепра – Соцгород, Старая и Новая Дарница, район ДВРЗ и другие.

[...]

20. Гидротехнические работы

Интенсивный рост производства киевских кирпичных заводов виден на следующих данных.

Производство кирпичных заводов МПСМ УССР в Киеве в млн. штук условного кирпича:

	1945 г.	1948 г.	1949 г.
Корчеватское заводууправление	4,0	28,1	33,6
Сталинское заводууправление	3,5	8,9	11,6
Петровское заводууправление	2,1	10,1	17,3
Пироговский завод № 10 (новый)	–	–	3,5
Корчеватский пром. экспериментальный завод сухого прессования	–	–	9,9

Еще большее развитие получат кирпичные заводы Киева в 1950 году. По плану этого года производство Корчеватского заводууправления составит 44,4 млн. шт. кирпича, Сталинского заводууправления 11,7 млн. шт., Петровского заводууправления 31,7 млн. шт., Пироговского завода 12,7 млн. шт., Корчеватского пром.-экспериментального завода – 11 млн. шт.

[...]

Додаток 2

РІШЕННЯ КИЇВСЬКОГО МІСЬКВИКОНКОМУ

28 марта 1950 г.

Решение № 582

Исполнительного Комитета

Киевского Городского Совета депутатов трудящихся

По вопросу разрешения Петровскому заводууправлению кирпичных заводов № 1 и № 2 МПСМ УССР транспортировать вскрышные породы в отроги Бабьего Яра в Подольском районе

Учитывая необходимость выполнения вскрышных работ в карьерах кирпичных заводов № 1 и № 2 и целесообразность замыва отрогов Бабьего Яра, благодаря чему можно будет между Лукьяновкой и Куреневкой наладить удобное транспортное сообщение.

Исполнительный Комитет Городского совета депутатов трудящихся – ПОСТАНОВИЛ:

§ 1. Утвердить проект и порядок организации гидроотвалов для карьеров Петровских заводов за указанным проектом.

§ 2. Для организации нормального стока осветленных вод обязать заводууправление Петровских кирпичных заводов спускать осветленные воды в ручей «Бабий Яр» и обеспечить нормальный пропуск этих вод путем очистки ручья и соответствующей его эксплуатации.

Заместитель председателя Исполкома
Киевского Городского Совета депутатов трудящихся
(Ф. Лукиенко)

Секретарь Исполкома
Киевского Городского Совета депутатов трудящихся
(С. Мельник)

Копия с копии верна:
Зав. протокольной частью АСиА УССР
(Т. Ясиненко)

Додаток 3

ЛИСТ

Письмо председателя Постройкома УНР-464 треста «Стальмонтаж-2» Б. Азарова секретарю ЦК КПУ А. Кириченко о прокладке дороги с Лукьяновки на Сырец

13 октября 1954 г.
СЕКРЕТАРЮ ЦК КПУ

Уважаемый товарищ КИРИЧЕНКО!

По инициативе товарища Н. С. Хрущева в 1947 году в Киеве создан городок строителей – поселок Сырец. В настоящее время на Сырце проживает более 3 тысяч человек строителей, рабочих Киевгаза, завода Укркабель, Мотозавода и индивидуальных застройщиков.

К сожалению, после отъезда из г. Киева товарища Н. С. Хрущева, внимание городских организаций к нуждам жителей Сырца сильно ослабло. Так, на поселке нет школы, детсада, яслей, аптеки, больницы, зимнего кино, недостаточна торговая сеть. Но главным бичом жителей Сырца является транспорт. Рабочие-строители неоднократно писали в Горсовет о необходимости постройки троллейбусной или трамвайной линии, которые связали бы Сырец с городом. Постройка такой дороги не только крайне необходима, но и легко осуществима. Так, для того, чтобы маршрут № 4 троллейбуса соединил Лукьяновку с Сырцом, необходим небольшой путепровод через «Бабий Яр» и менее 1 километра трассы.

На территории поселка уже построена асфальтированная дорога, по ней курсирует автобус (маршрут № 4), но работа автобуса из-за крайней безответственности работников Горавтоуправления ни в какой степени не обеспечивает потребностей жителей Сырца. Из 4 машин, находящихся на линии согласно графика, в действительности утром (с 6 до 9) и вечером (после 16-00), как правило, курсируют только 2–3 машины. Поскольку утром в город едут кроме рабочих и служащих еще большое количество детей в школу и детсад, попасть в автобус невозможно, дети опаздывают в школу, взрослые – на работу. Неоднократно писались жалобы на отвратительную работу автотранспорта на маршруте Лукьяновка–Сырец, на издевательское отношение к потребностям жителей Сырца работников автоуправления, однако – результатов это не дало. Положение усугубляется приближением зимы.

Необходимо наконец-то включить в план 1955 года строительство троллейбусной линии Лукьяновка–Сырец.

Необходимо безотлагательно обеспечить бесперебойную работу автобусов на этом маршруте, для чего нужно выделить вместо 4-х – шесть автобусов (по крайней мере в утренние и вечерние часы) и организовать диспетчерский пункт на Лукьяновке, что обеспечит выполнение графика движения автобусов и избавит жителей Сырца от мытарств, которые легко избежать.

Я обращаюсь к Вам, как к депутату Верховного Совета СССР, как к секретарю ЦК КПУ с убедительной просьбой принять надлежащие меры для прекращения безобразий в работе городского транспорта на маршруте Лукьяновка–Сырец, для улучшения быта большого коллектива советских людей.

Додаток 4

ПРОЕКТ ПОСТАНОВИ РАДИ МІНІСТРІВ УРСР ПРО
СПОРУДЖЕННЯ В М. КИЄВІ РАДІОТЕЛЕВІЗІЙНОГО КОМПЛЕКСУ

[3 лютого 1962 р.]

Проект

РАДА МІНІСТРІВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Постанова №

1. Визнати необхідним спорудження в м. Києві радіотелевізійного комплексу.

2. Зобов'язати виконком Київської міської Ради відвести для будівництва радіотелевізійного комплексу ділянку землі площею 10 га в Дарницькому

районі навпроти зупинки метро, а для радіостанції і щогли телецентру на території військового кладовища в кінці вулиці Мельника.

3. Зобов'язати Комітет по радіомовленню і телебаченню при Раді Міністрів УРСР протягом шести місяців подати на затвердження Ради Міністрів УРСР планове завдання на виготовлення проекту радіомовного комплексу.

4. Зобов'язати Держплан УРСР і Комітет по радіомовленню і телебаченню при Раді Міністрів УРСР протягом шести місяців розробити пропозиції і внести їх у Раду Міністрів УРСР щодо строків проектування та будівництва, а також про порядок фінансування спорудження радіотелевізійного комплексу.

5. Зобов'язати Держплан УРСР починаючи з 1962 року щорічно передбачати виділення Міністерству зв'язку УРСР капітальних вкладень для виконання робіт, передбачених у постанові Ради Міністрів УРСР за № 1430/75 від 31.VIII.60 р.

Додаток 5

РІШЕННЯ КИЇВСЬКОГО МІСЬКВИКОНКОМУ ЩОДО ПРОЕКТУВАННЯ ПАРКУ КУЛЬТУРИ

15 жовтня 1963 р.

Рішення № 1603

ВИКОНАВЧОГО КОМІТЕТУ КИЇВСЬКОЇ МІСЬКОЇ РАДИ ДЕПУТАТІВ ТРУДЯЩИХ

Про проектування парку культури і відпочинку на території ліквідованого Староєврейського і Караїмського кладовища

Для будівництва парку культури і відпочинку на території, яку займало Староєврейське кладовище, виконавчий комітет міської Ради депутатів трудящих

ПОСТАНОВЛЯЄ:

1. Відвести Управлінню зеленої зони територію бувшого Старо-єврейського, Караїмського кладовищ, Баб'яого та Реп'яхового ярів під будівництво парку культури та відпочинку.

2. Зобов'язати інститут «Київпроект» (тов. Шило) виготовити проектно-кошторисну документацію на будівництво парку культури і відпочинку на відведеній території.

3. [...].

4. Зобов'язати проектно-кошторисну контору Міськжитлоуправління (тов. Ніколаєв) терміново виготовити кошторис на ліквідацію Старо-єврейського кладовища, погодивши обсяг робіт з конторою поховального обслуговування.

5. [...]

6. Міськфінвідділу (тов. Баратов) передбачити в 1964 році фінансування робіт по ліквідації Старо-єврейського та Караїмського кладовищ.

7. [...]

8. Дозволити комбінату виробничих майстерень організувати на вільній території військового кладовища тимчасовий цех по реєстрації та реалізації пам'ятників.

9. [...]

10. Просити Раду Міністрів УРСР дозволити в 1963 році проектування парку відпочинку на місцях Старо-єврейського і Караїмського кладовищ, Бабйого та Реп'яхового ярів.

Заст. голови виконавчого комітету
Київської міської Ради депутатів трудящих
Г. Аркадьєв (підпис)

В. о. секретаря виконавчого комітету
Київської міської Ради депутатів трудящих
Г. Баратов (підпис)

Додаток 6

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

[1964 г.]

Пояснительная записка
к проекту привязки спортивного корпуса ДСО «Авангард»
на ул. Мельника № 88

Участок под строительство спортивного корпуса отведен в соответствии с решением Исполкома Киевского Горсовета № 1017 от 28.VII.1964 года на территории бывшего кладбища, в настоящее время реконструируемого под районный парк Шевченковского района, и войдет как составная часть спортивного сектора будущего парка.

[...]

Рельеф участка относительно спокойный с понижением в северном направлении.

К привязке принят типовый проект спортивного корпуса с двумя залами и бассейном тип 2С-09-8 (шифр 99-56/61), разработанный «Союзспортпроектом» в 1961 г.

[...]

Генплан участка предусматривает устройство подходов и подъезда к зданию, расчистку территории от излишней растительности с сохранением ценных пород деревьев. Для обслуживания спортивного корпуса предусмотрено устройство хозяйственного двора, где размещается котельная, которая будет обслуживать проектируемое здание и необходимую часть объектов будущего районного парка. Кроме того на территории хоздвора размещается ТП и мусоросборник.

В соответствии с плановым заданием заказчика возле главного здания спорткорпуса размещается теннисный корт и на перспективу намечено размещение площадок для спортивных игр и летний открытый плавательный бассейн.

Кроме того, также на перспективу, предусмотрено размещение на территории строительства открытого искусственного катка с легко демонтирующим тентом, по типу разрабатываемого в настоящее время у Дворца Спорта.

Архитектор
Лобода (подпись)

Додаток 7

ЛИСТ Г. ВИШНЯКОВА З ПРОХАННЯМ УВІЧНИТИ ПАМ'ЯТЬ
СВЯЩЕННОСЛУЖИТЕЛІВ, РОЗСТРІЛЯНИХ НКВД У 1937 р.
БІЛЯ ЛУК'ЯНІВСЬКОГО ЦВИНТАРЯ

7 червня 2002 р.

Голові Управління охорони пам'яток
та культурного середовища м. Києва
Кухаренку Р. І.
Вишнякова Гаврила Олександровича

ПРОХАННЯ

Шановний Руслане Івановичу, звертається до Вас ветеран Великої Вітчизняної війни, пенсіонер Вишняков Гаврило Олександрович, син розстріляного в 1941 р. в Бабиному Яру настоятеля Свято-Троїцького храму, архімандрита Олександра Вишнякова, який в 1937 р. разом із сотнями інших священнослужителів перебував у Лук'янівській в'язниці.

Разом з моїм батьком в Лук'янівській в'язниці тортували відомого київського проповідника, настоятеля храму Миколи Доброго на Подолі отця Михайла Єдлінського та професора богослов'я отця Олександра Глаголева, яких я знав особисто, та ще сотні інших невідомих негодних владі священнослужителів, яких звозили в «Лук'янівку» з усіх губерній.

Розстрілювали їх вночі, а рано-вранці відвозили грузовиком на Лук'янівське кладовище.

Дізнавшись про це, я, будучи 15-річним юнаком, у вересні місяці 1937 р. забирався на Лук'янівське кладовище і спостерігав здалеку за жахливим явищем, намагаючись впізнати серед загиблих свого батька.

Грузовик привозив тіла загиблих священнослужителів і монахів. Свідченням тому, що це були священники, було довге волосся та бороди, а також чорні підрясники. НКВДісти хватили їх за волосся і за бороди та стягували з грузовиків, скидаючи в яр. За таким жахом я спостерігав досить довгий час, аж поки не дізнався, що мого батька відправили на заслання до бухти Нагаєво «Севвостлага».

До цього засвідчую, що поряд з 28 дільницею Лук'янівського кладовища, 5–6 метрів від паркану, що збоку вул. Оранжерейної, знаходиться Братська могила замордованих священнослужителів та монахів і сягає на 30–40 метрів вздовж вул. Оранжерейної, поряд з павільйоном, де продають похоронну утварь.

На той час паркану не було, а де проходить вулиця, був яр, в який і скидували священнослужителів, а потім загортали землею.

Я підписуюся під цим листом і прошу Вас, як людину, яка свято охороняє святу історію багатостраждального міста Києва, вшанувати це святе місце пам'ятною каплицею. Передчасно дякую Вас і надіюся, що моє прохання буде вшановане. Дай Боже Вам щастя, здоров'я і многая літа.

[Г. Вишняков] (підпис)

ПРОТОКОЛ ДОПИТУ

Из протокола допроса в НКВД в качестве свидетеля очевидца
расстрелов в Бабьем Яру М. Луценко

15 ноября 1943 г.

Протокол допроса свидетеля Луценко Марии Сергеевны, 1911 г. р., ур. г. Киева, украинка, малограмотная, б/п, не замужняя, из крестьян, проживает на ул. Мельника, д. 96

[...]

Вопрос: Расскажите, Луценко, что вам известно о зверствах, производившихся в находившемся вблизи вашего дома «Бабьем Яру» немецкими захватчиками?

Ответ: Могу пояснить, что мне известно следующее: примерно в сентябре месяце 1941 г. я лично сама видела, когда немецкий карательный отряд вел группу пленных красноармейцев, которые были раздеты, за русское кладбище (Лукьяновка). Сколько я не вела наблюдение, то уведенные туда, больше не возвращались.

На протяжении целой зимы 1941 г. гестапо вывозило людей за русское кладбище, но когда все то место было заполнено трупами, то уже видно было, что изменилось место свозки трупов «Бабий Яр» и где можно было наблюдать непрерывное движение закрытых машин, которые сопровождались легковыми автомашинами с собаками. Часто мне приходилось видеть, как с автомашины выходили люди в исподнем белье и сейчас же можно было слышать выстрелы.

Однажды мне пришлось лично видеть весной в 1942 г. трупы расстрелянных граждан, которых немцы присыпали землей, какие именно люди, то сказать трудно, но было видно по одежде формы военнослужащих Красной Армии.

В июне или июле месяце 1943 г. видно было, как гестапо охранял заключенных советских граждан, которые занимались раскопкой ранее расстрелянных мирных граждан г. Киева, и их изжигали на кострах.

Вопрос: Луценко М. С., можете ли вы пояснить, что вам известно о евреях, которые были расстреляны в Бабьем Яру?

Ответ: Могу пояснить, что после того, как было объявлено всем евреям г. Киева явиться на ул. Дехтяревскую и Лагерную, с ценными вещами и теплой одеждой, я лично видела, как уже немцы группами без вещей проводили евреев в Бабий Яр, и было слышно автоматические и пулеметные выстрелы и душераздирающие крики детей и женщин.

Все вещи, которые приносились евреями, немцы отбирали и складывали на кучи, после чего увозились, куда-то мне не неизвестно.

[...]

Додаток 9

СИРЕЦЬКИЙ КОНЦТАБІР НА ТОПОГРАФІЧНОМУ
ПЛАНІ КИЄВА У 1950-х РОКАХ

(Джерело: Четвериков Б. Методика создания ситуационного плана Сырецкого концентрационного лагеря по архивным аэроматериалам // Сучасні досягнення геодезичної науки та виробництва. – 2011. – Вип. II (22). – С. 184–187: <http://www.kby.kiev.ua/komitet/ru/reserve/art00086.html>)

Додаток 10

ЛИСТ СЕКРЕТАРЯ ОБКОМУ

Письмо секретаря Киевского промышленного обкома КПУ
В. Дрозденко первому секретарю ЦК КПУ П. Шелесту об обнаружении
во время земляных работ на ул. Грекова в г. Киеве останков жертв
фашистских оккупантов

7 октября 1964 г.

ПЕРВОМУ СЕКРЕТАРЮ ЦК КП УКРАИНЫ
товарищу ШЕЛЕСТУ П. Е.

Киевский промышленный обком КП Украины докладывает, что во время земляных работ на ул. Грекова 18-а–22-а рабочими треста Киевгорстрой № 1 были обнаружены останки советских людей, зверски замученных фашистскими оккупантами в период Великой Отечественной войны.

Предварительной проверкой установлено, что в данном месте была расстреляна и замучена большая группа советских военнопленных, содержащихся в период оккупации в лагере военнопленных на Сырце.

Шевченковским райкомом КП Украины и райисполкомом была создана комиссия, которая захоронила останки советских людей в пяти братских могилах на Лукьяновском кладбище.

2 октября этого года на месте обнаружения останков советских людей детьми был обнаружен кусок оргстекла размером 9 на 13 сантиметров со следующей надписью на русском языке, нанесенной каким-то острым предметом:

«Нас в подпольн. группе было 47 чел. Командир Афанасев Иван Фед. нас арестовали всех на 1 ночь предатель (указывается фамилия). Осталось 2 судьба их не извес это Морозюк Владимир Василе безстрашный подрывник имя его хоть и сотню лет пройдет – должно быть увековечено как героя и солдата русского. Надворский Виталий Франсович герой связист».

и далее:

«Мы коммунисты верим в дело Ленина, Сталина верим в победу над врагом. Нас расстрели подходить и наш черед. Командир сыну Жора мсти врагам. Я комисар майор Кудряшов Андрей Плато 1943 г. Нас ведут растел идут гады прощай родина».

По указанию обкома КП Украины создана комиссия при Киевском городском Совете депутатов трудящихся по дополнительному расследованию злодеяний фашистской охраны Сырецкого лагеря, выявлению возможных мест погребения расстрелянных советских людей, а также проводятся выяснения обстоятельств деятельности подпольной группы и мероприятия по увековечиванию их памяти.

Секретарь Киевского Промышленного обкома КП Украины
В. ДРОЗДЕНКО (подпись)

Додаток 11

ПРОЕКТ РІШЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ КОМІСІЇ
ЩОДО ЗАВЕРШЕННЯ РОЗСЛІДУВАННЯ АВАРІЇ НАМИТИХ
ЗЕМЛЯНИХ МАС У БАБИНОМУ ЯРУ

[март 1961 г.]

Проект

СООБЩЕНИЕ

Правительственной комиссии об окончании расследования причин аварии намытых земляных масс в Бабьем Яру и мероприятиях по ликвидации последствий затопления и разрушений в районе Куреневки г. Киева

13 марта 1961 года в 8 ч. 30 мин. с верхней части Бабьего Яра произошло внезапное сползание значительной массы разжиженного грунта гидронамыва, затопившей площадь до 25 гектаров на окраине г. Киева в районе Куреневки.

Работы по замыву Бабьего Яра грунтами от вскрыши карьеров Петровских кирпичных заводов были начаты в 1950 году с целью ликвидации оврага и благоустройства этой территории, прилегающей к Сырецкому жилому массиву.

Согласно выводов привлеченных специалистов Академии наук УССР, Академии строительства и архитектуры УССР и проектных организаций, авария произошла в результате ошибок, допущенных в проекте, и нарушения технологии производства работ, производимых специализированным управлением № 610 Министерства строительства УССР, что привело к большому насыщению водой нижних слоев намыва и сосредоточению значительного количества воды в верховьях оврага.

В результате аварии разрушены или серьезно повреждены 22 частных одноэтажных деревянных дома, 5 двухэтажных и 12 одноэтажных деревянных домов государственного жилого фонда и два одноэтажных общежития барачного типа. Общая площадь всех этих строений составляет 4774 кв. метра.

Подверглись разрушению производственные постройки трамвайного депо им. Красина, экспериментального завода «Укрпромконструктор» и стройдвора Управления капитальных ремонтов горисполкома. Площадь разрушенных и поврежденных цехов составляет 5900 кв. метров. Трамвайное депо подлежит полному, а завод «Укрпромконструктор» частичному восстановлению.

Были также повреждены и временно выведены из строя сети и сооружения энерго- и газоснабжения, водопровода и канализации.

При аварии выведены из строя 7 трамвайных вагонов, из которых 5 находились в трамвайном депо, один троллейбус, один автобус и 2 пожарных автомашины, прибывшие для откачки воды из затопленных подвалов.

Общий материальный ущерб от затопления и разрушений составляет 3,7 млн. рублей.

В районе аварии погибло 145 человек. Из 143 пострадавших и доставленных в больницы города, на 28 марта с. г. выздоровели 77 человек. Остальные находятся на излечении.

После аварии были немедленно организованы спасательные работы, в которых принимали участие воинские части Киевского гарнизона, пожарные команды, городская милиция, строительные организации и трудящиеся города.

Всем пострадавшим оказана медицинская помощь и выдано единовременное денежное пособие. Семьям, потерявшим домашнее имущество, выданы денежные средства на его приобретение. Выплачивается стоимость застрахованного имущества и построек. К 22 марта с. г. всем потерявшим жилье предоставлена жилая площадь в новых домах. Всего предоставлено 406 квартир жилой площадью около 12 тысяч квадратных метров.

Полностью восстановлены и функционируют все поврежденные коммунальные сети. Улица Фрунзе расчищена, по ней с 20 марта открыто движение городского транспорта. В ближайшее время будет закончена расчистка и вывозка земляных масс с территории, подвергшейся затоплению.

По поручению ЦК КП Украины и Совета Министров УССР большой группой ученых и инженеров разрабатываются и в кратчайший срок будут осуществлены мероприятия, направленные на недопущение в будущем каких-либо оползневых явлений в Бабьем Яру. Уже проведены первоочередные работы по водоотводу и закреплению намытых земляных масс в Бабьем Яру, которые обеспечивают необходимую устойчивость гидронамыва.

Поручено также в ближайшее время разработать проекты и осуществить восстановление поврежденных зданий и сооружений и полной ликвидации всех последствий затопления.

Лица, виновные в происшедшей аварии, привлекаются к ответственности.

Додаток 12

КУРЕНІВСЬКА КАТАСТРОФА 1961 РОКУ, ФОТО

(Джерело: Куренівська трагедія 13 березня 1961 р. у Києві: причини, обставини, наслідки. Документи і матеріали / Упор. В. М. Даниленко (кер.), В. О. Крупина, М. К. Смольницька, Н. М. Хоменко. – Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2012. – С. 402–403)

ПОКИНУТА КІМНАТА

Автор: Ольга Лімонова

Мета: виявити актуальні питання для сучасної молоді, пов'язані з темою переселення тощо.

Очікувані результати: учні самостійно окреслять тему для обговорення, яка буде важлива саме для них.

Час: 60–90 хвилин.

Формат: вправа, яка може бути як повноцінним уроком, так і частиною іншого заходу.

Необхідні матеріали: мультимедійне обладнання, доступ до інтернету, віртуальна виставка «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії», дошка і крейда (або маркери).

План заходу

Крок 1. Проведіть актуалізацію знань за допомогою експозиції «Покинута кімната» з матеріалів виставки.

Запитайте в учнів: *Які питання виникають особисто у вас, коли ви бачите подібну експозицію/інсталяцію?*

Крок 2. На дошці запишіть по одному запитанню від кожного учасника дискусії. Такий захід краще проводити, коли учасників небагато (наприклад, півкласу).

Крок 3. Оберіть (наприклад, голосуванням) найкраще (найактуальніше, найцікавіше) запитання. Кожен учасник може віддати один голос за будь-яке запитання. Це може бути і власне запитання, і чуже. Важливо, що голос всього один!

Крок 4. Підрахуйте кількість голосів, відданих за кожне запитання. Можливо, буде потрібно провести ще кілька турів голосування. Головне, щоб переможцем стало лише одне запитання.

Крок 5. Після вибору одного запитання повідомте учням, що саме воно і буде темою уроку. Далі проведіть дискусію на актуальну тему, обрану учнями.

ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ ЧЕРЕЗ ПАМ'ЯТЬ

Автор: Світлана Побережник

Мета: створити можливість для учнів через емпатію відчувати вразливість людського існування та важливість усвідомлення прав людини як найвищої цінності.

Очікувані результати: після уроку учні зможуть

- робити висновки про важливість нормативного закріплення прав людини на державному та міжнародному рівнях;
- розвивати навички усвідомленого розуміння цінності людського життя;
- висловлювати власні думки щодо необхідності дотримання прав і свобод людини крізь призму історичного минулого та людський вимір;

- усвідомити негативні наслідки порушень прав людини для долі народу та країни.

Тривалість: 45 хвилин.

Формат: як окремий урок у курсі «Правознавство» в 9 класі (розділ 3 «Взаємозв'язок людини і держави в курсі»), в інтегрованому курсі «Громадянська освіта» в 10 класі (розділ 1 «Особистість та її ідентичність», розділ 2 «Права і свободи людини», розділ 3 «Людина в соціокультурному просторі») або як окремий виховний захід чи позакласне заняття.

Необхідні матеріали: планшети або смартфони з доступом до інтернету для роботи з віртуальною виставкою, роздруківки (додаток 1), витяги з Конвенції прав дитини, Загальної декларації прав людини, Розділу II Конституції України (додаток 2).

Ресурси для ефективнішої методичної підготовки вчителя: Посібник з освіти в галузі прав людини за участі молоді «Компас» (<https://www.coe.int/uk/web/compass/remembrance>); Що таке мапа думок (mindmap) (<https://lifelifehack.ru/special/mindmap/>).

План заходу

Крок 1. Коротко акцентуйте увагу на тому, що одним із найважливіших завдань, що стоїть перед людством, є забезпечення дотримання прав людини для всіх. Однак права людини не можуть бути реалізовані лише за допомогою юридичних процесів. Суспільство більше дотримуватиметься, захищатиме та цінуватиме права людини лише тоді, коли кожен усвідомить їх важливість і цінність особисто для себе.

Крок 2. Опрацюйте термін «пам'ять» за допомогою методів «Кластер» або «Асоціативний куц». Під час обговорення учні можуть говорити про різновиди пам'яті: історичну, національну, соціальну, колективну, культурну, групову, індивідуальну тощо. У результаті сформуйте загальне розуміння терміна учасниками.

Крок 3. Робота з текстом (додаток 1). Використайте прийом «Читання з маркуванням»: «+» – погоджуюсь, «-» – не погоджуюсь, «!» – емоції, які хочу обговорити, «?» – виникли запитання.

Обговоріть результати в загальному колі.

Крок 4. Запитайте учнів, як вони розуміють такі слова американського історика Тімоті Снайдера:

«Дуже важливо пояснювати, що відбулося у Бабиному Яру. І значно важливіше пояснювати Бабин Яр, ніж пояснювати Аушвіц. Бо Аушвіц з'являється значно пізніше. Бабин Яр – це вересень 1941 року, а Аушвіц став головним місцем убивства євреїв тільки у 1943 році. Тож, якщо ми ставимо перед собою завдання пояснити, як був можливий Голокост, ми маємо передусім зрозуміти Бабин Яр. І коли ми зрозуміємо Бабин Яр, ми зможемо зрозуміти, як був можливий Аушвіц».

Запитайте учнів, чому, на їхню думку, Тімоті Снайдер пов'яже Бабин Яр і Аушвіц? Про порушення яких прав людини йдеться?

Крок 5.

І варіант: Об'єднайте учнів у три групи. Запропонуйте їм відвідати віртуальну виставку і поглянути на події, які вона висвітлює, крізь призму нормативно-правових актів з прав людини. Варто наголосити на тому, що всі ці документи було прийнято після подій, відображених на виставці. Тому учасники під час роботи мають дати відповідь: чому саме після Другої світової війни було прийнято Загальну декларацію прав людини?

Учні отримують витяги документів (додаток 2), оглядають виставку і позначають, які права були порушені, які мають бути наслідки порушення цих прав.

I група працює з витягами із Загальної декларації прав людини;

II група працює з витягами із Конвенції про права дитини;

III група працює з Розділом II Конституції України.

Завершивши роботу, групи повідомляють результати.

Підбиваючи підсумок, обговоріть відповіді на запитання:

- *Які права людини найчастіше порушували під час Другої світової війни?*
- *Чому, на вашу думку, це стало можливим?*
- *Чи вирішило прийняття Загальної декларації прав людини проблему з порушенням прав людини у світі?*
- *Чи є проблема щодо порушення зазначених вами прав актуальною сьогодні? Аргументуйте свою думку.*

II варіант: Можливий як індивідуально, так і в парах. Запропонуйте учням відвідати віртуальну виставку та скласти мапу думок (mindmap, асоціативна мапа – див. вище) на тему «Пам'ять як відображення ставлення до людської гідності й людського життя». При скла-

данні мапи нагадайте учасникам, що вони мають дотримуватись таких принципів: асоціації, ієрархії, опори на відчуття та емоції, а не лише думки.

Крок 6. Підбиття підсумків. Обговоріть з учнями відповіді на такі запитання:

- *Яке враження на вас справила виставка?*
- *Що вразило вас найбільше?*
- *Що запам'яталося найбільше?*
- *Яким чином матеріали виставки пов'язані з темою заняття?*
- *Які уроки щодо забезпечення прав людини має здобути людство?*
- *У чому полягає цінність прийняття Загальної декларації прав людини та інших міжнародних нормативних документів з прав людини?*
- *Для чого необхідно зберігати пам'ять про події в Бабиному Яру?*
- *Якою має бути політика української влади щодо Бабиного Яру?*
- *Як би ви запропонували зберегти пам'ять про людей, які загинули в Бабиному Яру?*

Як варіант подальшої роботи: запропонуйте учням дослідити, як відбувалось вшанування та ставлення влади (та/або громадськості) до жертв Бабиного Яру в різний час.

Додаток 1

ПАМ'ЯТЬ І ПРАВА ЛЮДИНИ

ЩО ТАКЕ ПАМ'ЯТЬ?

Пам'ять – це те, що формує нас.

Пам'ять – це те, що вчить нас.

Треба розуміти, що це те, де є наше спокутування.

Естель Лафлін, пережила Голокост

Пам'ять – пам'ять або спогад про конкретну річ; процес запам'ятовування; пам'ятка або запис про деякий факт, особу тощо (Оксфордський словник англійської мови).

Грубі порушення прав людини, жорстокість, такі як Голокост, работоргівля, геноцид, війни та етнічні чистки, не так легко забути або пробачити тим, хто це пережив. Проте пам'ять – це більше, ніж просто згадка: спогад стосується того, щоб зберігати пам'ять живою, або, принаймні, не дозволяти собі не помічати жахи, які сталися в минулому.

Коли вшанування пам'яті здійснюється суспільством або на офіційному рівні з боку урядів, це часто означає, що людей просять згадати те, чого вони

навіть не зазнавали безпосередньо самі. Жертвам або тим, хто постраждав, не потрібні такі штучні нагадування: вони, як правило, і так не спроможні це забути. Офіційне вшанування пам'яті, здебільшого, організоване таким чином, щоб інші в суспільстві, ті, хто не постраждали безпосередньо, були проінформовані і публічно усвідомлювали страждання жертв.

Офіційне вшанування пам'яті може допомогти тим, хто постраждав від страшної події в минулому, відчуті, що суспільство визнає їхній біль, засуджує дії, що призвели до цього болю, і забезпечує певні гарантії, що такі дії не повторяться в майбутньому. Вшанування пам'яті може допомогти таким чином, щоб дати відчуття завершеності жертвам, щоб дати їм можливість рухатися далі з минулого.

Проте офіційне визнання таких подій також може бути важливим для суспільства загалом. Суспільство має «пам'ятати» власну історію, в тому числі ті події, які зруйнували життя багатьох, для того, щоб здобути уроки з минулого і не повторювати помилок, за які потрібно нести відповідальність. Відтворене належним чином вшанування пам'яті може слугувати як попереджувальний сигнал для суспільства: воно може показати нам як людську дію або бездіяльність, фанатизм, расизм, нетерпимість і інші загальні позиції, які можуть призвести за певних обставин до справді жахливих подій.

ПАМ'ЯТЬ І ПРАВА ЛЮДИНИ

Це проблема з винятковістю. Винятковість стає нормальною, а потім занадто малою, і тоді ви повинні зробити її більш винятковою і ще більш винятковою. І кинджал, спрямований на ворога, зрештою занурюється всередину, проникає в самий характер вашого суспільства і розриває саме те, що він, як передбачалося, мав захищати.

Альбі Сакс, відомий південноафриканський суспільний діяч

Немає прав людини, які прямо пов'язані з актом згадування, однак тип подій, які, на переконання суспільства, необхідно пам'ятати, є майже завжди таким, де права певних груп осіб усебічно проігноровані. Ми пам'ятаємо фашистський Голокост, тому що євреїв, циган, інвалідів, гомосексуалістів, людей окремих політичних переконань і людей слов'янської національності розглядали як меншовартісних людей, і майже всі вони зазнавали порушень прав людини. Ми пам'ятаємо війни, насамперед тому, що це часи, коли смерть спіткала обидві сторони – цивільних осіб і тих, хто брав участь у бойових діях у великому масштабі. Ми пам'ятаємо депортації або приклади етнічних чисток не лише тому, що були систематичні порушення прав людини, а й тому, що порушення були спрямовані на ці конкретні групи. Ці групи розглядали як неповноцінні, як людей, недостойних повного спектра прав людини. Ми пам'ятаємо геноцид, тому що все це випадки, коли цілий народ ліквідували навмисно. Ліквідація – страшна, однак планування, намір усунути завдає удару по основних принципах прав людини: всіх людей мають розглядати як рівних у їхніх гідності та правах.

КОНВЕНЦІЯ ПРО ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИНУ ГЕНОЦИДУ І ПОКАРАННЯ ЗА НЬОГО

Стаття I. Договірні сторони підтверджують, що геноцид незалежно від того, чи відбувається він у мирний, чи воєнний час, є злочином, що порушує норми міжнародного права і проти якого вони зобов'язуються вживати за-
побіжних заходів і карати за його здійснення.

Стаття II. У цій Конвенції під геноцидом розуміють такі дії, вчинені з наміром знищити, цілком або частково, будь-яку національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку:

- a) убивство членів такої групи;
- b) заподіяння тяжких тілесних ушкоджень або розумового розладу членам такої групи;
- c) навмисне створення для якої-небудь групи таких життєвих умов, що розраховані на повне або часткове фізичне знищення її;
- d) заходи, розраховані на запобігання дітородіння в середовищі такої групи;
- e) насильницьке передавання дітей з однієї групи людей до іншої.

(Джерело: Посібник з освіти в галузі прав людини за участі молоді «Компас». – Рада Європи, м. Страсбург: <https://www.coe.int/uk/web/compass/remembrance>)

Додаток 2

ВИТЯГИ З ДОКУМЕНТІВ

Загальна декларація прав людини (Стислий виклад)

Стаття 1 Право на рівність	Стаття 8 Право на поновлення у правах компетентним судовим органом
Стаття 2 Свобода від дискримінації	Стаття 9 Свобода від безпідставного арешту і вигнання
Стаття 3 Право на життя, на свободу і на особисту недоторканність	Стаття 10 Право на справедливе публічне слухання справи
Стаття 4 Свобода від рабства	Стаття 11 Право вважатися невинною, доки винність не буде встановлено
Стаття 5 Свобода від тортур і поведження, що принижує гідність	Стаття 12 Свобода від втручання в особисте і сімейне життя, від посягання на недоторканність житла, тайну кореспонденції
Стаття 6 Право людини на визнання її правосуб'єктності	Стаття 13 Право вільно покидати і повертатися у країну
Стаття 7 Право на рівність перед законом	

Стаття 14
Право шукати притулку від переслідувань в інших країнах

Стаття 15
Право на громадянство й на його зміну

Стаття 16
Право одружуватися і засновувати сім'ю

Стаття 17
Право на володіння майном

Стаття 18
Свобода переконань і релігії

Стаття 19
Свобода думки та інформації

Стаття 20
Право на свободу мирних зборів та асоціацій

Стаття 21
Право брати участь в управлінні і у вільних виборах

Стаття 22
Право на соціальне забезпечення

Стаття 23
Право вільно вибирати роботу і входити до професійних спілок

Стаття 24
Право на відпочинок і дозвілля

Стаття 25
Право на відповідний життєвий рівень

Стаття 26
Право на освіту

Стаття 27
Право на участь у культурному житті громади

Стаття 28
Право на соціальний порядок, що викладений у цьому Документі

Стаття 29
Суспільні обов'язки важливі для вільного і повного розвитку

Стаття 30
Свобода від втручання держави, групи осіб або окремих осіб у викладені вище права

(Джерело: Посібник з освіти в галузі прав людини за участі молоді «Компас». – Рада Європи, м. Страсбург: <https://www.coe.int/uk/web/compass/convention-on-the-rights-of-the-child>)

КОНВЕНЦІЯ ПРО ПРАВА ДИТИНИ (Неофіційний стислий виклад)

Конвенція про права дитини отримала найширше міжнародне визнання серед усіх документів з прав людини, її ратифікували всі країни світу, за винятком двох. Конвенцію було прийнято Генеральною Асамблеєю ООН 20 листопада 1989 року, документ набрав чинності у вересні 1990 року.

Стаття 1

Дитиною є кожна людська істота до досягнення 18-річного віку, якщо за законом, застосовуваним до цієї особи, вона не досягає повноліття раніше.

Стаття 2

Всі права, передбачені цією Конвенцією, за кожною дитиною забезпечуються без будь-якої дискримінації.

Стаття 6

Кожна дитина має невід'ємне право на життя.

Стаття 7

Дитина має право на ім'я і набуття громадянства, а також право знати своїх батьків і право на їхнє піклування.

Стаття 8

Дитина має право на збереження своєї індивідуальності і громадянства.

Стаття 9

Дитина має право не розлучатися з батьками, за винятком випадків, коли компетентні органи визначають відповідно до застосовуваного закону і процедур, що таке розлучення необхідне в якнайкращих інтересах дитини.

Стаття 12

Дитина має право вільно висловлювати власні погляди з усіх питань, що її стосуються, причому поглядам дитини приділяють належну увагу.

Стаття 13

Дитина має право вільно висловлювати свої думки; це право передбачає свободу шукати, одержувати і передавати інформацію та ідеї будь-якого роду.

Стаття 14

Потрібно поважати право дитини на свободу думки, совісті та релігії.

Стаття 15

Дитина має право на свободу асоціацій і мирних зборів.

Стаття 16

Жодна дитина не може бути об'єктом свавільного або незаконного втручання в здійснення її права на особисте і сімейне життя, недоторканність житла, таємницю кореспонденції або незаконного посягання на її честь і гідність.

Стаття 17

Держава забезпечує право дитини на доступ до інформації із національних та міжнародних джерел.

Стаття 18

Батьки несуть основну відповідальність за виховання і розвиток дитини.

Стаття 19

Держава вживає всіх необхідних законодавчих, адміністративних, соціальних і просвітніх заходів з метою захисту дитини від усіх форм фізичного та психологічного насильства, образи чи зловживань, відсутності піклування чи недбалого і брутального поводження та експлуатації.

Стаття 24

Дитина має право на користування найбільш досконалими послугами системи охорони здоров'я з приділенням першочергової уваги розвитку первинної медико-санітарної допомоги.

Стаття 26

Дитина має право користуватися благами соціального забезпечення.

Стаття 27

Дитина має право на рівень життя, необхідний для фізичного, розумового, духовного, морального і соціального розвитку.

Стаття 28

Дитина має право на освіту. Держава вводить обов'язкову, доступну і безплатну початкову освіту, сприяє розвитку різних форм середньої освіти, забезпечує її доступність для всіх дітей.

Стаття 30

Дитина має право користуватися своєю культурою.

Стаття 31

Дитина має право на відпочинок і дозвілля, право брати участь в іграх та вільно брати участь у культурному житті та займатися мистецтвом.

Стаття 32

Дитина має право на захист від економічної експлуатації та від виконання будь-якої роботи, яка може завдати шкоди її життю та розвитку.

Стаття 33

Дитина повинна бути захищена від незаконного зловживання наркотичними засобами.

Стаття 34

Держава зобов'язана захищати дитину від усіх форм сексуальної експлуатації та сексуальних розбещень; від використання дитини з метою експлуатації у проституції або в іншій незаконній сексуальній практиці, у порнографії та порнографічних матеріалах.

Стаття 38

Держава зобов'язана вживати всіх можливих заходів з метою забезпечення захисту дітей, яких торкається збройний конфлікт, та догляду за ними.

Стаття 40

Кожній дитині, яку звинувачують у порушенні законодавства або у злочині, гарантується презумпція невинності, поки її вину не буде доведено, одержання правової допомоги при підготовці та здійсненні свого захисту, свобода від примусу щодо давання свідчень чи визнання вини, повна повага її особистого життя, а також поведіння з урахуванням її віку, обставин і добробуту. Ні смертна кара, ні довічне тюремне ув'язнення, які не передбачають можливості звільнення, не призначають за злочини, вчинені особами, молодшими 18 років.

(Джерело: Посібник з освіти в галузі прав людини за участі молоді «Компас». – Рада Європи, м. Страсбург: <https://www.coe.int/uk/web/compass/convention-on-the-rights-of-the-child>)

КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ

РОЗДІЛ II. ПРАВА, СВОБОДИ ТА ОBOB'ЯЗКИ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

Стаття 21. Усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними.

Стаття 22. Права і свободи людини і громадянина, закріплені цією Конституцією, не є вичерпними.

Конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані.

При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод.

Стаття 23. Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості.

Стаття 24. Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом.

Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.

Стаття 27. Кожна людина має невід'ємне право на життя.

Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Обов'язок держави – захищати життя людини.

Кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань.

Стаття 28. Кожен має право на повагу до його гідності.

Ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню.

Жодна людина без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим досліддам.

Стаття 29. Кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність.

Ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом.

У разі нагальної необхідності запобігти злочині чи його перепинити уповноважені на те законом органи можуть застосувати тримання особи під вартою як тимчасовий запобіжний захід, обґрунтованість якого протягом сімдесяти двох годин має бути перевірена судом. Затримана особа негайно

звільняється, якщо протягом сімдесяти двох годин з моменту затримання їй не вручено вмотивованого рішення суду про тримання під вартою.

Кожному заарештованому чи затриманому має бути невідкладно повідомлено про мотиви арешту чи затримання, роз'яснено його права та надано можливість з моменту затримання захищати себе особисто та користуватися правничою допомогою захисника.

Кожний затриманий має право у будь-який час оскаржити в суді своє затримання.

Про арешт або затримання людини має бути негайно повідомлено родичів заарештованого чи затриманого.

Стаття 30. Кожному гарантується недоторканність житла.

Не допускається проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку інакше як за вмотивованим рішенням суду.

Стаття 33. Кожному, хто на законних підставах перебуває на території України, гарантується свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України, за винятком обмежень, які встановлюються законом.

Громадянин України не може бути позбавлений права в будь-який час повернутися в Україну.

Стаття 34. Кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань.

Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір.

Здійснення цих прав може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя.

Стаття 39. Громадяни мають право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування.

Стаття 41. Кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності.

Право приватної власності набувається в порядку, визначеному законом.

Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Право приватної власності є непорушним.

Примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості. Примусове відчуження таких об'єктів з наступним повним відшкодуванням їх вартості допускається лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану.

Конфіскація майна може бути застосована виключно за рішенням суду у випадках, обсязі та порядку, встановлених законом.

Використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі.

Стаття 55. Права і свободи людини і громадянина захищаються судом.

Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб.

Кожен має право звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

Кожному гарантується право звернутись із конституційною скаргою до Конституційного Суду України з підстав, установлених цією Конституцією, та у порядку, визначеному законом.

Кожен має право після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна.

Кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань.

Стаття 60. Ніхто не зобов'язаний виконувати явно злочинні розпорядження чи накази.

За віддання і виконання явно злочинного розпорядження чи наказу настає юридична відповідальність.

Стаття 64. Конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України.

В умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень. Не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені статтями 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63 цієї Конституції.

(Джерело:

<http://www.president.gov.ua/ua/documents/constitution/konstituciya-ukrayini-rozdil-ii>)

АНАТОЛІЙ КУЗНЕЦОВ ТА ЙОГО «БАБИН ЯР»

Автор: *Ірина Фрідман*

Мета: на прикладі долі Анатолія Кузнецова розглянути, як пам'ять впливає на людину; визначити, наскільки роман «Бабин Яр» є документальним та відповідає історичним подіям; проаналізувати, які частини роману були дописані пізніше і під впливом яких історичних процесів це відбувалося.

Очікувані результати: після цього заняття учні зможуть

- описати події, що відбувались у Бабиному Яру під час Другої світової війни та після неї;
- пояснити вплив пам'яті на долю людини та навести приклади із сучасного життя;
- аналізувати й оцінювати ступінь аргументованості різних історичних джерел.

Тривалість: 90 хвилин.

Формат: урок.

Необхідні матеріали: бажано інтерактивна дошка та ноутбуки із підключенням до інтернету, примірники роману Анатолія Кузнецова «Бабин Яр» (або цифрові версії роману).

План заходу

Крок 1. Вступна частина. На дошці слова Анатолія Кузнецова:

«Цей роман я починав писати в Києві, в хаті у матері. Але потім не зміг продовжувати і поїхав: не міг спати. Ночами уві сні я чув крик: то я лягав, і мене розстрілювали в обличчя, в груди, в потилицю, то стояв збоку з зошитом в руках і чекав початку, а вони не стріляли, бо у них була обідня перерва, вони палили з книг багаття, качали якусь пульпу, а я все чекав, коли ж це станеться, щоб я міг сумлінно все записати. Цей кошмар переслідував мене, це був і не сон, і не ява, я підхоплювався, чуючи в вухах крик тисяч людей, що гинуть...».

Запитання до учнів:

- Чи можете ви припустити на основі цього уривку, про яку книгу і які історичні події або історичний час ідеться?

Якщо учні не знають, розкажіть про роман «Бабин Яр» та основні віхи історії Яру від розстрілів до трагедії 1961 року.

Крок 2. Робота в парах. Щоб з'ясувати, наскільки роман є документальним і чи відповідає дійсності, попросіть учнів у парах виконати завдання з додатка 1 (кожна пара має сидіти біля комп'ютера із підключенням до інтернету). Також можна дати це завдання як випереджувальне перед проведенням цього заходу.

Крок 3. Обговорення виконаної у парах роботи. Учні мають можливість висловитися (за бажанням) щодо виконаного завдання: чи складно було виконувати, якого висновку дійшли учні?

Крок 4. Аналіз історичних подій, що привели до створення декількох варіантів роману «Бабин Яр».

Анатолій Кузнецов почав писати свій роман після подій Другої світової війни, коли офіційну версію подій було змінено, а тому роман вийшов у скороченому варіанті, який, однак, потім заборонили. Згодом уже за кордоном автор допрацював свій роман.

Звернути увагу учнів на те, що змусило автора покинути межі СРСР.

У розділі «До читача» автор пише (бажано вивести цю цитату на дошку або роздати учням роздрукований варіант на кожну парту):

«Відмінності в цьому виданні зроблені так:

Звичайний шрифт – це було опубліковано журналом «Юність» в 1966 р. Курсив – було вирізано цензурою тоді само.

Взяте в дужки [] – доповнення, зроблені в 1967–70 роках.

АВТОР

Лондон, 1970 р.»

Крок 5. Робота із уривками роману та аналіз обставин, що привели до декількох варіантів роману. Запропонуйте учням переглянути зміст роману і виконати такі завдання:

- *Обрати два уривки: один – який викреслила цензура, а другий – написаний за кордоном.*
- *Проаналізувати ці уривки та аргументувати, що змусило автора викреслювати частини тексту, та чому дописане з'явилося лише за кордоном?*

Звернути увагу: Для кращого розуміння контексту під час виконання цього та наступних кроків, можливо, варто буде дати учням час на ознайомлення з розділами віртуальної виставки, присвяченими пам'яті про Бабин Яр у 1960–1970-ті роки.

Крок 6. Представлення роботи з уривками (за бажанням).

Після представлення роботи груп, можна порівняти аргументи учнів з аргументами самого автора:

«Перший рукопис цієї книги я приніс у журнал “Юність” в 1965 році. Мені його негайно – можна сказати, із жахом – повернули і порадили нікому не показувати, поки не приберу “антирадянщину”, яку позначили в тексті.

Я прибрав важливі шматки з глав про Хрещатик, про вибух Лаври, про катастрофу 1961 року й інші – і офіційно подав пом'якшений варіант, у якому сенс книги був затушований, але все ж вгадувався».

Крок 7. Аналіз впливу роботи над романом на долю автора.

Іноді наша пам'ять приводить до стресу. Організм людини захищається та намагається блокувати цю пам'ять. Через роботу над романом автор мав проблеми не лише із владою, а й із самим собою.

Виведіть на дошку цитати із додатка 2 (або роздайте роздруківки).

Запитання до учнів:

- *Як пам'ять про Бабин Яр позначилася на долі письменника?*
- *Чи варто, на думку учнів, зберігати пам'ять про трагедії, якщо це погано впливає на сьогодення людини?*
- *Чому автор не зважаючи ні на що, все ж таки продовжував свою роботу над романом, намагаючись відтворити історичну правду?*

Крок 8. Підбиття підсумків заняття. На основі відповідей учнів зробіть загальний висновок та закінчіть урок цитатою Анатолія Кузнецова:

«Ми не сміємо забувати цей крик. Це не історія. Це сьогодні. А що завтра?

Які нові Яри, Майданеки, Хіросіми і Колими – в яких місцях і яких нових технічних формах – приховані ще в небутті, в очікуванні свого часу? І хто з нас, що нині живуть, уже, можливо, є кандидатом до них?

Чи розумітимемо ми коли-небудь, що найдорожче у світі – життя людини і її свобода?

На запитаннях, мабуть, я і обірву цю книгу.

Бажаю вам миру. І свободи».

Додаток 1

ЗАВДАННЯ ДЛЯ РОБОТИ В ПАРАХ

І. Знайдіть на віртуальній виставці «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії» фотографії, що змістовно пов'язані з уривками з роману А. Кузнецова «Бабин Яр» та підтверджують цитати з роману.

1. «Це був величезний, можна навіть сказати, величний яр – глибокий і широкий, як гірська ущелина. На одному краю його крикнеш – на іншому ледве почують. Він лежав між трьома київськими районами: Лук'янівкою, Куренівкою та Сирцем, оточений кладовищами, галями й городами. Дном його завжди протікав дуже симпатичний чистий струмочок».

2. «У сліпучих білих і чорних лімузинах їхали, весело розмовляючи, офіцери в високих картузах з сріблом. У нас з Шуркою розбіглися очі і перехопило подих. Ми наважилися перебігти вулицю. Тротуар швидко наповнювався, люди бігли з усіх боків, і всі вони, як і ми, дивилися на цю армаду приголомшено, починали посміхатися німцям, у відповідь і пробувати заговорювати до них».

3. «Це було 24 вересня, о четвертій годині дня.

Будинок німецької комендатури з “Дитячим світом” на першому поверсі вибухнув. Вибух був такої сили, що повилітали шибки не лише на самому Хрещатику, а й на паралельних йому вулицях Пушкінській та Мерінга. Шибки впали з усіх поверхів на голови німців і перехожих, і багатьох відразу було поранено.

На розі Прорізної піднявся стовп вогню і диму. Натовпи побігли – хто геть від вибуху, хто, навпаки, до місця вибуху, дивитися.

У перший момент німці дещо розгубилися, але потім почали будувати ланцюг, оточили палаючий будинок і хапали всіх, хто опинився в цей момент перед будинком або у дворі».

4. «Вони виходили ще затемна, щоб опинитися раніше біля поїзда і зайняти місце. З ревучими дітьми, зі старими і хворими, плачучи і перелаюючись, виповзло на вулицю єврейське населення городнього колгоспу. Перехоплені мотузками вузли, обдерті фанерні валізи, залатані кошики, скриньки з теслярськими інструментами... Баби несли, перекинувши через шию, немов гігантські намиста, вінки цибулі – запас провізії на дорогу... Розумієте, коли все нормально, всілякі каліки, хворі, люди похилого віку сидять вдома, і їх не видно. Але тут повинні були вийти всі – і вони вийшли.

Мене вразило, як багато на світі хворих і нещасних людей».

5. «О 8 годині 45 хвилин ранку пролунав страшний рев, із гирла Бабиного Яру викотився вал рідкого бруду метрів десять заввишки. ...Вал вилетів з яру як кур'єрський поїзд, ніхто втекти від нього не міг, і крики сотень людей захлинулися за півхвилини.

...Натовпи людей вмить поглинув вал. Люди, які були в трамваях, машинах, – гинули, мабуть, не встигнувши зрозуміти, що сталося. Із рухливої вязкої трясовини, виринути або, як-небудь борсаючись, видертися було неможливо.

Будинки на шляху валу були знесені, немов картонні. Деякі трамваї покотило і віднесло метрів за двісті, де і поховало. Поховані були трамвайний парк, лікарня, стадіон, інструментальний завод, весь житловий район».

II. Чи можна з упевненістю сказати, що слова А. Кузнецова, наведені нижче, відповідають дійсності?

«Усе в цій книжці – правда. Коли я розповідав епізоди цієї історії різним людям, усі вони одноставно стверджували, що я мушу написати книгу... Сло-

во “документ”, поставлене в підзаголовку цього роману, означає, що тут я наводжу тільки справжні факти й документи, і що ані найменшого літературного домислу, тобто того, як це “могло бути” або “мало бути”, тут немає».

Додаток 2

СЛОВА АВТОРА ПРО РОБОТУ НАД РОМАНОМ

Робота над романом забрала багато зусиль. В одному з листів, датованому червнем 1965-го, можна знайти згадку про те, що письменник дуже хворий: «Я не думав, що кошмари минулого можуть так приголомшувати через двадцять із лишком років. Мені призначили курс відновлення нервової системи на місяць поки що, приймаю сильні ліки, від яких якось усі відчуття притупилися, і голова погано працює. За машинкою сидіти – і то важко».

«На підставі свого, чужого, загального досвіду, на підставі багатьох думок, пошуків, тривог і розрахунків кажу вам: горе тому, хто забуває про політику.

Я не сказав, що люблю її. Я її ненавиджу. Зневажаю. Не закликаю вас любити її або поважати. Тільки кажу вам: не забудьте!».

*(Зі статті Юрія Шаповала «Бабин Яр»: доля тексту та автора»
(<http://litakcent.com/2009/02/27/babyn-jar-dolja-tekstu-ta-avtora/>)*

ПРАВЕДНИКИ НАРОДІВ СВІТУ

Автор: Леся Юрчишин

Мета: ознайомитися з термінами «Праведник народів світу», «Праведник Бабиного Яру»; розвивати емоційний інтелект учнів.

Очікувані результати: після цього заняття учні зможуть

- пояснювати терміни «Праведник народів світу», «Праведник Бабиного Яру»;
- висловити власну думку щодо вибору у різних життєвих ситуаціях.

Тривалість: 45–90 хвилин.

Формат: урок – практичне заняття.

Необхідні матеріали: комп'ютер із виходом до мережі інтернет, проектор та/або роздруковані зображення, дошка/фліп-чарт; завдання для роботи учням.

План заходу

Крок 1. Робота з кейсами запитань «Як я поводитимусь, якщо...».

Почергово ставте запитання учням. Вони самостійно у своїх зошитах/чернетках роблять помітки, наприклад «допоможу/не допоможу». Попередьте учнів, що цю роботу не будуть оцінювати і не перевірятимуть. Основне завдання – спробувати миттєво прийняти рішення.

Запитання:

- *Ваш друг посварився з батьками і проситься у вас переночувати. Ваші дії?*
- *Ваш друг пішов з дому і проситься пожити у вас кілька днів.*
- *Ваш друг живе у вас уже цілий місяць, і, оскільки він не може знайти роботу, вам доводиться купувати продукти харчування.*
- *Ви втратили роботу, запас грошей обмежений. Друг усе ще без роботи.*
- *Вам ще додатково потрібно утримувати сім'ю. Друг усе ще живе у вас.*
- *Ваша сім'я починає голодувати. Поліція призначила велику грошову винагороду за інформацію про вашого друга. Ви й далі його переховуватимете?*
- *Навіть якщо мине рік?*
- *Другу загрожує смертельна небезпека. Але якщо вас викриють, вас і вашу сім'ю також розстріляють.*
- *У вашого друга важкий характер, а в умовах замкнутого приміщення він ще погіршується. Ви постійно сваритеся.*
- *Сусіди говорять, що повідомлять поліції про вашого друга, якщо не отримають викуп. Заплатити викуп немає чим.*
- *Насправді це не ваш друг, а просто знайома людина.*
- *Це незнайомиць, який слізно благає про допомогу.*
- *Це ваш давній ворог, який колись обманув вас.*
- *Усі навколо кажуть, що ця людина дуже погана – через неї почалися усі біди, загинув ваш родич.*

Крок 2. Коротке підбиття підсумків. Попередні запитання змушують задуматись, а можливо, навіть засумніватись. Обговоріть з учнями:

- *В яких ситуаціях вибору опинилися люди під час окупації?*
- *Як вони могли робити свій вибір?*
- *Як цей вибір міг вплинути на їхнє подальше життя?*

Крок 3. Робота з виставкою. Зайдіть на віртуальну виставку «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії». Відшукайте стенди з фотографіями Праведників народів світу та врятованих ними людей або попрацюйте з базою даних «Праведники Бабиного Яру». Ознайомтесь із конкретними історіями і дайте відповіді на запитання:

- *Якими, на вашу думку, були професії та матеріальний стан Праведників?*
- *Якими, на вашу думку, були професії та матеріальний стан врятованих?*
- *Про які стосунки між Праведниками та врятованими свідчать спільні фотографії?*
- *Зверніть увагу на співвідношення кількості врятованих та кількості Праведників у кожній конкретній ситуації. Про що це свідчить?*

Крок 4. Продовження роботи з кейсами запитань «Як я поводитимусь, якщо...». Загальне обговорення.

- *Вам і вашому «підопічному» вдалося пережити війну. Чи захочете ви розповідати комусь про те, що з вами трапилось?*
- *Розповідати про врятування друга не можна, адже багато хто переконані, що «покарати» друга було би «правильніше».*
- *Вам не вдалося допомогти другові, він загинув. Ви живі, але відчуваєте провину. Приходить на могилу заборонено.*
- *Майже на ваших очах упродовж двох днів убили більше ніж 33 тисячі людей. Всього за два роки – близько 100 тисяч людей, із них майже 70 тисяч євреїв. Влада мовчить про це і вам не дозволяє говорити.*
- *На місці загибелі ваших знайомих хочуть спорудити великий парк з атракціонами.*
- *Ви прийшли вшанувати пам'ять загиблих, вас арештовують.*

Крок 5. Підбиття підсумків. Обговоріть такі запитання (метод «Мікрофон», дискусія або на розсуд учителя):

- *Що нового ви дізналися під час заняття?*
- *Чому важливо вшановувати пам'ять загиблих?*
- *Чому важливо пам'ятати?*

Додаток 1

ПРАВЕДНИК НАРОДІВ СВІТУ

Меморіальний комплекс Катастрофи і героїзму єврейського народу Яд Вашем 1963 року затвердив критерії для отримання почесного звання «Праведник народів світу».

На момент розпаду Радянський Союз посідав 17-те місце серед країн, з яких походили «Праведники народів світу».

У 1988 році було створено Київське товариство єврейської культури. Його перша структура фонд «Пам'ять Бабиного Яру» розпочав пошуки Праведників на території України, а згодом зосередився суто на рятівниках, які походили з Києва.

У квітні 1989 року Фонд встановив почесне громадське звання «Праведник Бабиного Яру». Першим його отримав православний священник Олексій Глаголев (по смертно) та члени його сім'ї. Нині 662 особи удостоєні звання «Праведник Бабиного Яру».

Україна – четверта країна у світі за кількістю звань «Праведник народів світу», після Польщі, Франції та Нідерландів.

Станом на 1 січня 2017 року, 2573 українці є «Праведниками народів світу» (150 із них – кияни). Першою серед українців отримала звання «Праведник народів світу» 1976 року Олена Вітер (сестра Йосифа), ігуменя греко-католицького монастиря.

(Витяги з тексту виставки «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії»)

Розділ 5. ПАМ'ЯТЬ І КУЛЬТУРА

Трагедію Бабиного Яру, передусім Голокост, відображено у численних художніх та літературних творах. Натомість власне твори, образи, використані авторами, і уявлення, породжені їхньою роботою, також стали потужним чинником впливу на уявлення про Бабин Яр сьогодні. Те, що зазедве можливо висловити словами, дістає вираження у мистецтві, культурних кодах і сталих образах, які ми мимоволі пов'язуємо з конкретними подіями або нашими уявленнями про них. Дослідженню цього взаємовпливу присвячено розділ про пам'ять та культуру і мистецтво.

Перші дві розробки, подані у цьому розділі («Бабин Яр очима художників» та «Покинута кімната»), дають учням можливість замислитися над впливом подій на митця та митця на пам'ять про події. Зіставляючи відображення теми Бабиного Яру художниками трьох різних поколінь, учасники навчаються критично осмислювати джерела, порівнювати враження, яке справила подія на різних людей, та виокремлювати ключові образи, спільні для різних часів. Потужний образ покинутої кімнати, переосмислений як художниками, так і авторами віртуальної виставки, дає змогу розвивати емпатію та розуміння цінності кожного окремого людського життя тоді та в нашому сьогодні. Схожі теми, але іншим чином, пропонує розглянути і матеріал «Пам'ять через мистецтво чи мистецтво пам'яті», який завершує розділ. Розробка «Бабин Яр як місце порозуміння» майже цілком присвячена естетичному, образному та культурницькому аналізу матеріалів Міжнародного архітектурного конкурсу ідей створення меморіального парку «Бабин Яр – Дорогожицький некрополь». Опрацьовуючи різні образи та бачення минулого, учні мають можливість сформулювати власне уявлення про те, яким чином допомогти увічнити пам'ять та які образи й засоби при цьому сприятимуть порозумінню та взаємоповазі різних причетних осіб та груп.

БАБИН ЯР ОЧИМА ХУДОЖНИКІВ

Автор: Світлана Майорова

Мета: працюючи з візуальними джерелами, розвивати вміння самостійно інтерпретувати зміст історичних джерел, критично осмислювати їх.

Очікувані результати: після цього заняття учні зможуть

- добирати інформацію, працюючи з візуальними джерелами та використовуючи матеріали віртуальної виставки;
- набудуть навичок критичного осмислення історичних джерел.

Тривалість: 45 хвилин.

Формат: урок-композиція.

Необхідні матеріали: мультимедійне обладнання (інтерактивна дошка/проектор, комп'ютер); віртуальний тур виставкою «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії»; роздруковані матеріали (додатки); презентація.

План заходу

Крок 1. Вступ. Запропонуйте учням ознайомитись із текстом. Обговоріть, як вони розуміють зміст цитати.

«Історична пам'ять – це певна здатність людини, людського розуму зберігати досвід минулого, історію міжлюдських взаємин, репрезентувати історичні події, історію та своє місце в ній».

(Анатолій Подольський. Історія Голокосту: освіта та пам'ять: посібник для вчителя. – Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2012)

Крок 2. Об'єднайте учнів у три групи. Кожна група отримує роздруковані інформаційні матеріали про художників (інформація з розділу «Бабин Яр очима художників» (додаток 1)).

Запропонуйте учасникам ознайомитись з матеріалами віртуальної виставки – вступним розділом (стенд із картинами художників Георгія Малакова, Юрія Павловича, Альони Довжик) та коментарями В. Нахмановича до цього розділу.

Запитання до учнів:

- *Що об'єднує твори художників різних часів, «не просто різних поколінь – різних сторіч»?*
- *Якими засобами і прийомами художники намагаються передати власну інтерпретацію подій?*
- *Чи відображають картини вплив історичної епохи, коли жив і творив автор?*
- *Знайдіть аргументи в матеріалах виставки, які підтверджують вашу думку.*

(Кожній групі надайте 5 хвилин для презентації.)

Крок 3. Запропонуйте групам створити слайд-шоу, використовуючи матеріали віртуальної виставки (картини, фото, інсталяції) на тему «Бабин Яр очима художників» – обсяг приблизно 10 слайдів.

Для презентації використати інтерактивну дошку/проектор/комп'ютер.

Під час презентації попросіть учнів зосередитися на таких питаннях:

- *Аргументуйте, чому обрали саме ці матеріали?*
- *Які із запропонованих слайдів найбільш точно характеризують настрої та відчуття того часу?*
- *Поясніть, чому ви так вважаєте, на чому ґрунтується ваша позиція.*
- *Назвіть найпереконливіші аргументи інших груп під час їхніх презентацій.*

Крок 4. Підсумуйте заняття.

Додаток 1

ІНФОРМАЦІЯ ПРО ХУДОЖНИКІВ

Юрій Павлович (1872–1947)

Народився у родині дійсного статського радника. Закінчив юридичний факультет Київського університету св. Володимира і приватну рисувальну

школу Миколи Мурашка (1896). 22 роки працював у Петербурзі бухгалтером у банку. Повсякчас замальовував народний одяг, типи людей, житло. У 1910–1916 роках ілюстрував українські народні казки, які друкувалися в Петербурзі. Багато подорожував світом. 1918 року повернувся до Києва та займався етнографічною діяльністю. У 1930-х працював в Академії наук УРСР художником Інституту історії матеріальної культури, ілюстрував багато видань. Під час війни, у т. ч. за німецької окупації 1941–1943 років, малював місто, людей, події. У повоєнні роки працював у Державному історичному музеї та в Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР.

Георгій Малаков (1928–1979)

Народився в родині службовців. Пережив німецьку окупацію в Києві. Під час окупації працював помічником у Виробничо-художніх майстернях, паралельно малюючи листівки для продажу та різноманітні малюнки, зокрема й карикатури. Закінчив Київську художню середню школу ім. Тараса Шевченка (1949) та графічний факультет Київського художнього інституту (1955). Працював у галузі станкової, книжкової графіки та екслібрису. Створив монументальні серії «Київ. 1941–1945» (1961–1965), «Київ у грізний час» (1967), «Бенілюкс» (1960–1962) та «Навколо Європи» (1961–1963). Захоплювався середньовічною тематикою, якій присвячено серії «Завойовники морів» (1963) та «Середньовічні сюжети» (1962–1967), станкові ілюстрації до творів Джованні Боккаччо «Декамерон», Шарля де Костера «Легенда про Тіля Уленшпігеля і Ламме Гудзака», Лесі Українки «Роберт Брюс, король шотландський», Вальтера Скотта «Квентін Дорвард», Володимира Владка «Аргонавти Всесвіту».

Альона Довжик (нар. 1995)

Народилася у родині військовослужбовця. Закінчила музичну та художню школи (2009), середню школу (2012). Навчається на факультеті соціології і права Київського політехнічного інституту (бакалавр права). Володіє англійською мовою, вивчає французьку та японську. Захоплюється живописом (пейзаж, розпис стін). Під час навчання в школі ставала призеркою конкурсів учнівських робіт «Історія та уроки Голокосту» та «Бабин Яр: людина, влада, історія. До 70-річчя трагедії» за серії акварелей «Відлуння Бабиного Яру» (2011) та «Діти Бабиного Яру» (2012).

ПОКИНУТА КІМНАТА

Автор: Світлана Майорова

Мета: спонукати учнів до висловлення власних думок, переконань щодо подій; використовувати різні історичні джерела, критично осмислювати їх; формувати навички історичної емпатії, формулювати власну позицію щодо історичних процесів.

Очікувані результати: після цього заняття учні зможуть

- використовувати різні історичні джерела, висловлюючи власну думку;
- формулювати власну позицію щодо історичних процесів.

Тривалість: 60 хвилин.

Формат: урок, виховний захід.

Необхідні матеріали: мультимедійне обладнання (інтерактивна дошка/проектор, комп'ютер); віртуальний тур виставкою «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії»; роздруковані матеріали (додатки); презентація картин, роздруковані картини.

План заходу

Крок 1. Об'єднайте учнів у дві групи по 8–12 осіб. Запропонуйте групам розглянути картину А. Довжик «Покинута кімната» із серії «Діти Бабиного Яру» (вступний розділ виставки, стенд з картинами) (додаток 1).

Запитання до учнів:

- Які події пов'язані з тим, що зображено на картині?
- Що відбувалося поза цією кімнатою?
- Спробуйте описати, хто міг жити у цій кімнаті.
- Що могло з ними статися?

Для презентації кожній групі надайте по 5–7 хвилин.

Крок 2. Розташуйте роздруковані картини у такому порядку:

1. А. Довжик «Ранок 29-го» (із серії «Відлуння Бабиного Яру», 2011) (додаток 2).
2. В. Овчинников (з триптиху «Бабин Яр», 1947) (додаток 3).

3. А. Довжик «Покинута кімната» (із серії «Діти Бабиного Яру», 2012) (додаток 1).

Звернути увагу: Картини написані авторами з різним життєвим досвідом, різного віку, з інтервалом у 65 років.

Попросіть учнів порівняти картини. Запитайте:

- *Що спільного в картинах 1 і 2?*
- *Які події могли викликати такі схожі емоції у художників, які жили і працювали в різних століттях?*
- *Які емоції запропоновані картини викликали у вас?*
- *Як пов'язані картина А. Довжик «Покинута кімната» (додаток 1) з інсталяцією виставки? (запропонуйте розглянути інсталяцію – точка огляду № 5, слайди 1–13).*

Після обговорення запропонуйте групам створити презентацію, використовуючи картини 1–3 і доповнивши їх фотоматеріалами з виставки та слайдами інсталяції.

Звернути увагу: Презентуючи відповідь, учні мають пояснити, чому вони обрали саме ці матеріали.

Крок 3. Прочитайте вислів американського письменника і філософа Джорджа Сантаяна: «Той, хто не пам'ятає свого минулого, приречений на те, щоб пережити його знову», і попросіть учнів прокоментувати його. Спитайте, наскільки це твердження стосується теми уроку.

Запропонуйте групам розглянути картину А. Довжик «Покинута кімната» (додаток 1) і роздруковані фото (додатки 4 і 5).

Запитання до учнів:

- *Що спільного між цими зображеннями?*
- *Які емоції могли відчувати мешканці цих кімнат?*
- *Чи мали вони надію на повернення?*
- *Як могла скластися їхня доля?*
- *Чим схожі і чим відрізняються проблеми тих людей, які не з власної волі змушені були залишити свої домівки?*
- *«Мистецтво не змінює життя безпосередньо, воно змінює думку про світ». Як ви розумієте це висловлювання сучасної художниці з Донбасу Алевтини Кахідзе? (Джерело: <https://hromadskeradio.org/ru/news/2016/12/10/vystavka-yak-tebe-zvaty-dolya-pereselenciv-ochyta-mytciv-foto>).*

Крок 4. Підсумуйте.

Звернути увагу учнів на те, що за кожною такою кімнатою – доля конкретної родини, людини.

Додаток 1

А. ДОВЖИК «ПОКИНУТА КІМНАТА»
(із серії «діти Бабиного Яру», 2012)

Додаток 2

А. ДОВЖИК «РАНОК 29-ГО...»
(із серії «відлуння Бабиного Яру», 2011)

В. ОВЧИННИКОВ. ІЗ ТРИПТИХА «БАБИН ЯР» (1947)

Додаток 4

ПОКИНУТІ КВАРТИРИ ДОНЕЦЬКА, 2014

(Джерело: <http://rian.com.ua/photolents/20150611/368816997.html>)

Додаток 5

ПОКИНУТІ КВАРТИРИ СЛОВ'ЯНСЬКА, 2014

(Джерело: <http://slavgorod.com.ua/News/Article/1994>)

БАБИН ЯР ЯК МІСЦЕ ПОРОЗУМІННЯ

Автор: Світлана Побережник

Мета: поглибити в учнів розуміння необхідності вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру, сприйняття Бабиного Яру як місця порозуміння і примирення шляхом опрацювання матеріалів Міжнародного архітектурного конкурсу ідей «Бабин Яр – Дорогожицький некрополь»; виховання толерантності до пам'яті різних груп населення.

Очікувані результати: після цього заняття учні зможуть

- дослідити політику влади і ставлення населення в радянський та пострадянський періоди щодо вшанування жертв Бабиного Яру;
- проаналізувати, що таке конфлікт пам'яті;
- вдосконалити навички дослідження, аналізу й синтезу;
- усвідомити необхідність примирення та порозуміння задля спільного блага.

Тривалість: 45–60 хвилин.

Формат: урок, виховний, позакласний захід, проект.

Необхідні матеріали: планшети, смартфони з доступом до мережі інтернет.

План заходу

Крок 1. Об'єднайте учасників у пари/групи і дайте випереджальне завдання (за декілька днів до уроку або на попередньому уроці): дослідити, як вшановували пам'ять за радянських часів і за часів «перебудови» органи влади та громадськість. Дослідження можна провести за такими запитаннями:

- *Якою була політика влади з листопада 1943 року до другої половини 1980-х років щодо пам'яті жертв Бабиного Яру? Назвіть ключові події цього періоду, що характеризують політику влади.*
- *Чи підтримувало населення політику держави зі вшанування жертв Бабиного Яру в період з листопада 1943 року до другої половини 1980-х років? Відповідь аргументуйте. Як громадськість вшановувала жертв Бабиного Яру в цей період?*

- Чи змінилась політика влади зі вшанування жертв Бабиного Яру у другій половині 1980-х – на початку 1990-х років і в чому полягали ці зміни? Відповідь аргументуйте. Які наслідки цієї політики?

АБО

Поставте одне проблемне запитання до всіх груп: «Чи можна стверджувати, що політика влади та громадськості зі вшанування жертв Бабиного Яру у повоєнний період (з листопада 1943 року до створення незалежної України) була спрямована на увічнення пам'яті та вшанування жертв Бабиного Яру?».

Порадьте учасникам готуватися за такими матеріалами віртуальної виставки:

- архітектурні конкурси 1965 року;
- радянський пам'ятник 1976 року;
- офіційні церемонії за радянських часів;
- вшанування пам'яті за часів перебудови;
- несанкціонований мітинг 1966 року;
- неформальне вшанування пам'яті за радянських часів.

Крок 2. На початку заняття обговоріть з учнями такі запитання:

- Які враження, емоції у вас виникли під час роботи з матеріалами виставки?
- Чи всі матеріали виставки були для вас зрозумілими (якщо ні – то вкажіть, які саме)?

Потім попросіть учнів представити результати досліджень у вигляді коротких тез.

Крок 3. Запитайте в учнів:

- Чи можливо, завдяки отриманій під час ваших досліджень інформації, стверджувати про наявність конфлікту пам'яті щодо Бабиного Яру? Аргументуйте свою думку.
- Припустіть, що спровокувало цей конфлікт? Якими, на вашу думку, були причини цього конфлікту?
- До яких наслідків це призвело? Визначте наслідки впливу конфлікту пам'яті на долю Бабиного Яру?
- Який вплив/значення має така державна політика на культуру пам'яті українського суспільства?

Крок 4. Коротко розкажіть про сучасний стан вшанування пам'яті та мету Міжнародного архітектурного конкурсу ідей «Бабин Яр – Дорогожицький некрополь».

Крок 5. Дайте завдання учням опрацювати матеріали виставки щодо архітектурного конкурсу. Попросіть їх визначити, як учасники

конкурсу в своїх концепціях реалізували ідею «Бабин Яр – місце порозуміння». Найкраще об'єднати учнів у сім груп (залежно від ситуації та наявного часу, можна взяти для опрацювання тільки частину конкурсних матеріалів).

Попросіть групи презентувати результати роботи.

Крок 6. Попросіть учнів створити свій варіант комплексу, де Бабин Яр став би місцем порозуміння націй і народів щодо увічнення пам'яті всіх жертв Бабиного Яру. (Цей крок може бути також домашнім дослідженням або проектною роботою).

ПАМ'ЯТЬ ЧЕРЕЗ МИСТЕЦТВО ЧИ МИСТЕЦТВО ПАМ'ЯТІ

Автор: Ірина Фрідман

Мета: проаналізувати, яким чином впливають історичні події на мистецтво та чи може художник через мистецтво передати історичні події; виявити чинники, під впливом яких перебуває митець, створюючи продукт на історичну тематику в різні епохи; сприяти розвитку творчості та критичного мислення учнів.

Очікувані результати:

- учні зможуть знаходити у предметах мистецтва відлуння історичних подій;
- навчатися розрізняти чинники, що впливають на творчість митця при зображенні історичних подій у різні періоди часу.

Тривалість: 45 хвилин.

Формат: урок.

Необхідні матеріали: роздруковані репродукції картин художників Юрія Павловича, Георгія Малакова та Альони Довжик, представлені на віртуальній виставці (з розділу «Бабин Яр очима художників»), без зазначення назви, дати написання та автора; інтерактивна дошка і доступ до інтернету.

План заходу

Крок 1. Обговоріть з учнями такі запитання: *Яку роль відіграє мистецтво у нашому житті? Чи можна використовувати твори мистецтва як історичні джерела? Чому?*

Звернути увагу: Не завжди змальоване відповідає історичній реальності, але робота автора, в будь-якому випадку, є відображенням історичної епохи, в якій її було створено, тобто тієї політики, яка формувалась в країні навколо певного питання.

Крок 2. Об'єднайте учнів у групи по шість–вісім осіб. Спосіб вчитель обирає залежно від аудиторії (можна довільно за бажанням, а можна ще до уроку роздати учням різнокольорові стікери і попросити учнів з однаковими стікерами об'єднатися у групу).

Крок 3. Робота у групах. Кожна група отримує набір репродукцій одного художника, без зазначення, якого саме і в який період часу він творив. Завдання для груп однакове (додаток 1).

Крок 4. Представники груп презентують результати роботи групи у класі, відповідаючи на запитання з додатка 1, та за допомогою картин викладають своє оповідання.

Крок 5. Порівняння оповідань, створених за допомогою картин.
Запитання до учнів:

- *Чи є у цих оповіданнях щось спільне? Чому? Чим відрізняються ці розповіді?*

Звернути увагу: Картини, присвячені одній історичній тематичі, можуть бути написані в різні періоди часу і не обов'язково під час подій, які вони висвітлюють. При цьому на авторів впливає власне сприйняття, пам'ять про події, сформована колективним сприйняттям або політичними обставинами.

Крок 6. Введення інформації про художників. Надайте учням інформацію про авторів картин, їхні назви, коли їх було створено (якщо є інтерактивна дошка, можна показати розділ віртуальної виставки «Бабин Яр очима художників»).

Крок 7. Порівняння групами отриманої інформації з їхніми припущеннями. Групи аналізують і роблять висновки:

- *Що впливало на творчість художника?*
- *Чи вдалося автору, на вашу думку, передати історичну атмосферу подій? Аргументуйте свою відповідь за допомогою матеріалів виставки.*

Крок 8. Загальне обговорення у класі за запитаннями:

- *Чи змінюється з часом погляд митців на історичні події?*
- *Які чинники, на вашу думку, вливають на це?*
- *Яка роль колективної пам'яті та політичної ситуації у сприйнятті митцями тієї чи тієї історичної події?*
- *Чи можуть твори мистецтва слугувати історичними джерелами епохи, в якій їх написано? Чому?*
- *Чи можуть митці впливати на пам'ять про історичні події? Якщо так, то яким чином?*

Крок 9. Підбиття підсумків заняття на основі відповідей учнів.

Додаток 1

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ГРУП

1. Уважно розгляньте малюнки, що лежать перед вами, і зробіть припущення:

- а) Де, коли і за яких обставин були написані ці художні твори?
- б) Як ви вважаєте, ці картини належать одному авторові чи декільком? Чому ви так думаете?
- в) Чи був автор (автори) свідками подій, які він відображує на картині? Відповідь обґрунтуйте.
- г) Якій місцевості присвячені ці картини? Чому ви так вирішили?

2. Складіть на основі малюнків (можна застосовувати не всі з них) хронологічно-послідовну розповідь-оповідання. Або ж складіть візуальний ряд і поясніть логіку його створення.

Розділ 6. ПАМ'ЯТЬ І СУСПІЛЬСТВО

Цей і наступний розділи («Пам'ять і політика») досить тісно пов'язані між собою змістовно, але не тотожні. Автори розробок цього розділу говорять про роль пам'яті у суспільстві та зміни, які відбуваються залежно від того, що ми «хочемо» або «маємо» пам'ятати. З одного боку, на суспільство потужно впливає державна політика і пропаганда. З іншого – воно складається з окремих людей та груп, які можуть впливати на пам'ять або лишатися пасивними споживачами. Інколи це результат свідомого вибору, інколи – байдужості та незнання. У будь-якому випадку, те, що і як пам'ятає наше суспільство, багато що може сказати про його цінності та перспективи, а також про роль та повагу до окремих його складників.

Розробка «Моральний стан радянського суспільства в період загострення кризи радянської системи» присвячена саме спробі проаналізувати те, як офіційна радянська політика взаємодіяла із суспільною пам'яттю та (не)бажанням пам'ятати і боротися за свої права. Учні зможуть розглянути, як пасивність або активність суспільства супроти державної монополії на пам'ять призводила до посилення контролю або загострення кризи радянської влади, а також приміряти на себе історичний контекст, аргументуючи різні позиції в рамках заданих ролей.

Розробка «Ті, хто рятували життя: Праведники Бабиного Яру» подає тему трохи під іншим кутом. Окрім важливості вибору людини, учні зможуть усвідомити важливість для суспільства збереження пам'яті про людей, що ризикували собою заради інших, дослідити державні та громадські ініціативи, покликані вшанувати Праведників.

МОРАЛЬНИЙ СТАН РАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В ПЕРІОД ЗАГОСТРЕННЯ КРИЗИ РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ

Автор: Ольга Лімонова

Мета: спонукати учнів аналізувати, узагальнювати, активно використовувати в нестандартній ситуації навчальний матеріал; висловлювати і аргументувати власну думку щодо кризи суспільної свідомості та початку формування подвійної моралі радянського суспільства.

Очікувані результати: після цього заняття учні зможуть

- надавати суб'єктивну оцінку моральному стану суспільства (виправдання/засудження/компромісна оцінка);
- реконструювати аргументацію протилежної точки зору.

Тривалість: 90 хвилин (пара).

Формат: практичне заняття, подвійний урок-семінар.

Необхідні матеріали: мультимедійне обладнання (інтерактивна дошка, проектор, комп'ютер), доступ до інтернету, віртуальний тур виставкою «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії», роздатковий матеріал (додатки 1 і 2).

План заходу

Крок 1. Організаційний момент.

Спочатку об'єднайте учнів у дві рівновеликі групи. Вибір має бути цілком випадковим, щоб ніхто потім не ображався, що його «не до тієї» групи віднесли. Роздаючи ролі, акцентуйте увагу на тому, що це – ЛИШЕ РОЛІ, вони тимчасові. Перша група буде умовними прибічниками (принаймні, не противниками) дій офіційної радянської влади щодо Бабиного Яру. Їхній девіз: «МЕНЕ ВСЕ ВЛАШТОВУЄ». Відповідно, друга група – умовні опозиціонери. Їхній девіз: «МЕНЕ НЕ ВЛАШТОВУЄ».

Озвучте завдання для груп: учні разом дивитимуться елементи віртуального туру виставкою, фото, кінохроніку, користуватимуться

спільним роздатковим матеріалом, **АЛЕ...** коментарі і висновки кожна група має надати свої, відповідно до отриманої ролі. Групи мають не просто озвучити свої коментарі, а й аргументувати їх, спираючись на попередні знання з історії України.

Крок 2. Робота груп. Ставлення до забудови Бабиного Яру, Куренівської катастрофи 1961 року.

Розгляньте стенд виставки «Забудова Бабиного Яру за радянських часів» (фото та опис), ознайомтеся з додатками 1 і 2, перегляньте кінохроніку «Куренівська катастрофа». Під час ознайомлення з матеріалами обговорюйте побачене, щоб переконатися, що всі учні розуміють те, що бачать і чують, сутність подій та їхнє значення.

Після ознайомлення з матеріалом надайте 5–7 хвилин на формулювання групою своєї позиції щодо забудови Бабиного Яру та Куренівської катастрофи 1961 року.

Звернути увагу: У випадку Куренівської катастрофи 1961 року групам потрібно трошки інакше сформулювати свої вихідні позиції з «влаштовує/не влаштовує», наприклад, на «влада винувата/влада не винувата», залежно від напряму обговорення в групі.

Надайте групам 5 хвилин на виступ.

Крок 3. Робота груп. Ставлення до питання встановлення пам'ятника жертвам трагедії та церемоній вшанування їхньої пам'яті.

Розгляньте стенди виставки «Архітектурні конкурси 1965 року», «Несанкціонований мітинг 1966 р.», «Радянський пам'ятник 1976 року», «Неформальне вшанування пам'яті за радянських часів» та «Офіційні церемонії за радянських часів» (фото та опис), перегляньте кінохроніки «Конкурс 1965» та «Мітинг 1966». Під час ознайомлення з матеріалами обговорюйте побачене, щоб вчитель міг переконатися, що всі учні розуміють те, що бачать і чують, сутність подій та їхнє значення.

Після ознайомлення з матеріалом надайте 5–7 хвилин на формулювання групою своєї позиції щодо встановлення пам'ятника жертвам трагедії та церемоній вшанування їхньої пам'яті.

Надайте групам 5 хвилин на виступ.

Крок 4. Висновки та підбиття підсумків за методом «Відкритий мікрофон».

Орієнтовні запитання для учнів:

- *Як я почувався (-лася) у наданій ролі? Чому?*
- *За моїми спостереженнями, більшість громадян влаштувало/ не влаштувало ставлення до пам'яті про трагедію Бабиного Яру. З чим це пов'язано?*
- *Чи можна назвати цю ситуацію формуванням подвійної моралі радянського суспільства? Що таке «подвійна мораль»? Це добре чи погано?*
- *До яких наслідків може призвести застосування суспільством подвійної моралі? Чому?*

Додаток 1

ЗАБУДОВА БАБИНОГО ЯРУ (мовою оригіналу)

«С 1959 г. начинается строительство жилого массива Сырец площадью более 75 га. Массив застраивался преимущественно 5-этажными кирпичными и панельными домами с вкраплением частных домов и 2–3-этажных домов “сталинского типа”. Прокладываются новые улицы, и в целях получения полезной для застройки площади, а также во избежание роста оврага, находящегося в зоне города, было решено ликвидировать Бабий Яр. Планировалось залить овраг путем намыва грунта, транспортируемого сюда по трубам в виде пульпы из карьеров Петровских кирпичных заводов, где производилась добыча глины, идущей на изготовление кирпича. Проект передачи жидких грунтов был экспериментальным».

«8 марта 1950 г. было принято решение: учитывая необходимость вскрышных работ в карьерах кирпичных заводов № 1 и № 2 и целесообразность замыва отрогов Бабьего Яра, благодаря чему можно будет между Лукьяновкой и Курневкой наладить удобное транспортное сообщение, исполнительный комитет городского Совета депутатов трудящихся постановил: “[...] Принять предложенный [...] вариант производства вскрышных работ [...] со сбросом пульпы в Бабий Яр”».

«12 апреля 1955 г. принимается еще одно решение за № 419: “В связи с необходимостью срочного обустройства продолжения ул. Мельникова и ул. Оранжевой через верховья Бабьего Яра, в соответствии с Генеральным планом г. Киева, исполнительный комитет [...] постановляет:

1) Обязать заводоуправление Петровских кирпичных заводов № 1 и 2 перевести замыв верховья Бабьего Яра от ул. Лагерной до продолжения ул. Дорогожицкой до отметок поверхности земли около верховья [...]”»

*(Зі статті Т. Євстаф'євої «Бабий Яр во второй половине XX века»
(доступна повністю на сайті Комітету «Бабин Яр»:
<http://www.kby.kiev.ua/book1/articles/art37.html>)*

Додаток 2

КУРЕНІВСЬКА КАТАСТРОФА
(мовою оригіналу)

Справки и информации, которые готовили для ЦК КПУ Председатель КГБ при СМ УССР В. Никитченко и начальник Управления КГБ при СМ УССР по Киевской области генерал-майор П. Тихонов за период с 14 по 22 марта 1961 года:

«От агентуры, доверенных лиц продолжают поступать сообщения о реагировании населения на происшествие. Большинство лиц, с которыми общались агентура и доверенные лица положительно реагировали на сообщение Киевского радио о происшествии, однако отдельные лица высказывали нездоровые и неправильные суждения.

[...] “У нас ничего не сообщают по случаю подольской аварии, и сколько погибло людей и сколько убытков нанесено государству. А вот, когда за границей случается что-нибудь подобное, у нас моментально сообщается во всей прессе”.

[...] “Там надо было бы памятник поставить, а не разворачивать такое строительство”.

[...] “Наконец-то. А то, говорят, «Би-би-си» об этом сообщило еще 13 марта. 52 человека убитых – это выглядит преуменьшено”.

[...] “А виновники катастрофы указаны? Нет. Это безобразие! Виновники, безусловно, есть. Это те люди, которые отвечали за технику безопасности на строительстве. Их надо привлечь к ответственности”.

[...] “Интересно, вчера по радио передали об этом «ЧП» – самая явная брехня. Одним словом, все очень возмущены этой передачей по радио. Кому врут? Ведь передавали только для Киева, где всем очень хорошо известно. Если бы эта передача была в более широком масштабе, тогда бы как-то оправдывалась такая ложь, чтобы не поднимать паники”.

[...] “Часть лиц еврейской национальности продолжают высказывать нездоровые суждения, связывая строительство объекта в Бабьем Яру с жертвами, расстрелянными немцами в период Отечественной войны”.

[...] “Надумали строить гнилой массив на Бабьем Яру, вместо того, чтобы построить там памятник погибшим евреям”.

[...] “Лавру 11 марта закрыли и всех повыгоняли, а 13 марта на Куреневке случилось бедствие, погибли тысячи людей... Вот чудо и ужас. Гнев божий”».

*(Зі статті Т. Євстаф'євої «Куренівська трагедія. Як і чому це сталося?»
(повний варіант див. у інтернет-виданні «Українська правда»: <http://www.istpravda.com.ua/research/4d7ce3186e47c/>)*

ТІ, ХТО РЯТУВАЛИ ЖИТТЯ: ПРАВЕДНИКИ БАБИНОГО ЯРУ

Автор: Ірина Фрідман

Мета: надати інформацію про Праведників; проаналізувати конкретні історії спасіння; обговорити з учнями основні дилеми, перед якими стояли Праведники; сформувати у дітей розуміння важливості збереження подібних історій і пошуку нових імен Праведників.

Очікувані результати: після уроку учні

- зможуть пояснити, хто такі Праведники народів світу;
- зможуть висловити власну думку щодо дилем, перед якими може опинитися людина під час війни;
- усвідомлять важливість для суспільства збереження пам'яті про людей, які ризикували собою заради інших.

Тривалість: 45 хвилин.

Формат: урок.

Необхідні матеріали: бажано мати інтерактивну дошку та підключення до інтернету, але можна замінити роздрукованими матеріалами.

План заходу

Крок 1. Вступна частина.

Почніть урок словами ізраїльського історика І. Бауера: «Пам'ять про Голокост необхідна, щоб наші діти ніколи не були жертвами, катами або байдужими спостерігачами!», і далі поясніть: «Сьогодні мова піде про тих, хто не хотів бути байдужим спостерігачем і, навіть ціною свого життя і життя своїх близьких, рятував ні в чому не винних людей. Ми будемо говорити про Праведників народів світу».

Проілюструйте свій вступ фотографіями з виставки «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії», з розділу «Праведники Бабиного Яру».

Крок 2. Поясніть, хто такі Праведники народів світу і як їм надають це звання. Вчитель наголошує, що лише в Україні є окрема категорія – Праведники Бабиного Яру (додаток 1).

Крок 3. Обговорення критеріїв надання звання «Праведник народів світу».

Учні отримують критерії присудження звання Праведників (додаток 2), який можна вивести на інтерактивну дошку.

Запитання до учнів:

Як ви вважаєте, чому критерії саме такі? (Вчитель підкреслює, що були випадки, коли рятування відбувалося з вигодою для рятівника, і саме ця вигода була мотивацією для спасіння).

Крок 4. Аналіз і порівняння кількості Праведників у світі (виведіть на екран додаток 3 або роздайте роздрукований матеріал учням).

У світі налічується 26 513 Праведників, однак щороку відкриваються нові імена, хоча живих свідків із часом залишається дедалі менше. Далі можна провести аналіз статистики Праведників за країнами.

Звернути увагу: Кількість Праведників народів світу оновлюють 1 січня кожного року, тож перед наданням інформації бажано перевірити нові дані на сайті Яд Вашем у Базі даних Праведників народів світу. Під час аналізу статистики зверніть увагу на те, що цифри могли бути зумовлені не лише суб'єктивними причинами (бажанням чи небажанням допомагати), а й іншими чинниками, як-от загальна кількість населення, кількість євреїв у країні, жорстокість політики Голокосту, наявність уряду – сателіта Німеччини, традиції громадянської дії та непокори, можливість знайти Праведників після війни та надати їм звання тощо. Статистика свідчить, що найбільша кількість Праведників була в Польщі, Нідерландах, Франції, Україні та Бельгії. Не можна не побачити і зміни у кількості праведників упродовж років. Приміром, в Україні їхня кількість збільшилася з 2079 осіб у 2003 році до 2441 особи – у 2013. У 2017 році було 2573 особи.

Запитання до учнів:

- *Про що свідчать такі зміни у цифрах?*
- *Чому громадські організації вважали за необхідне започаткувати звання Праведник Бабиного Яру та Праведник України у нашій державі?*

Звернути увагу учнів на те, що у радянські часи відбувалась політика замовчування Голокосту, а отже, і випадків спасіння,

тому реальну кількість праведників в Україні до часів незалежності не досліджували. Оскільки минуло багато років, свідків рятування в багатьох випадках знайти було важко.

Крок 5. Наведення прикладів того, хто і чому рятував інших людей.
Для вчителя:

Яскравим прикладом «народу-Праведника» є Данія. Данці за кілька тижнів евакуювали близько восьми тисяч євреїв до Швеції. Іншим прикладом цього явища є французькі комуни, такі як Шамбон-сюр-Ліньйон, жителі якої вивозили євреїв до Швейцарії. Це була допомога однієї нації іншій. Такі приклади доводять важливість виховання поваги до цінності людського життя та ілюструють можливість вирішення глобальних проблем для мирного співіснування.

Що ж до впливових людей, то це переважно дипломати і чиновники, такі як Відні Хе Феншань з Китаю, Тіуне Сугіхара з Японії, Рауль Валенберг зі Швеції та інші. Вони мали великі можливості й рятували тисячі людей, а саме надавали фальшиві документи й евакуювали до безпечніших країн (нейтральних під час війни). Особливо вирізняється серед Праведників народів світу Тіуне Сугіхара. Японія була союзником Німеччини у війні, країною з профашистським режимом! Тіуне, як громадянин своєї країни, мав би не дуже суперечити політиці союзників, але він, перебуваючи в Литві, рятував тисячі людей, хоча вони не були його добрими друзями (це були переважно біженці з Польщі). «Можливо, я дію всупереч волі мого уряду, але в іншому випадку я б пішов проти волі Божої», – казав Т. Сугіхара.

У більшості випадків Праведники – це звичайні люди. Про це ми зараз і поговоримо.

Крок 6. Робота в парах. Надайте учням дві історії спасіння (додаток 4) та питання для обговорення (додаток 5).

Крок 7. Заслухайте виступи учнів на основі обговорення (за бажанням). Загальний висновок.

Зверніть увагу учнів, що знаходити нові імена Праведників важливо для всіх. І цей процес не припиняється. Іноді ми не знаємо, що відбувалося в наших сім'ях. Тому пошук імен і збереження пам'яті про праведників є завданням усього суспільства.

Додаток 1

ФОТО
ПРАВЕДНИКИ БАБИНОГО ЯРУ

Порятунок євреїв у роки нацистської окупації Європи став предметом вивчення у державі Ізраїль. Меморіальний комплекс Катастрофи і героїзму єврейського народу Яд Вашем 1963 року затвердив критерії для отримання почесного звання «Праведник народів світу». Праведниками визнають неєвреїв, які ризикували життям, рятуючи євреїв під час Голокосту. Усіх, хто був причетний до порятунку, нагороджують медалями й дипломами, на їхню честь висаджують дерева на Алеї Праведників, їм призначають довічні пенсії.

У Радянському Союзі намагалися замовчувати знищення євреїв під час Другої світової війни. Більшість рятівників, які жили у межах СРСР, опинилися поза практиками вшанування. На момент розпаду Радянський Союз посідав 17-те місце серед країн, із яких походили «Праведники народів світу».

Важливим кроком на шляху до віднайдення імен доброчинців стало створення у 1988 році Київського товариства єврейської культури та його першої структури – фонду «Пам'ять Бабиного Яру». Саме цей фонд розпочав пошуки Праведників на території України, а згодом зосередився суто на рятівниках, що походили з Києва.

У квітні 1989 року Фонд встановив почесне громадське звання «Праведник Бабиного Яру». Першим його отримав православний священик Олексій Глаголев (посмертно) та члени його сім'ї. Нині 662 особи удостоєні звання «Праведник Бабиного Яру».

Інформацію про віднайдених рятівників із фонду «Пам'ять Бабиного Яру» направляють до Єрусалима в Інститут Яд Вашем, де частині з них надано також звання «Праведник народів світу». Україна – четверта країна у світі за кількістю Праведників, після Польщі, Франції та Нідерландів. На 1 січня 2017 року 2573 українців є «Праведниками народів світу» (150 із них – кияни), їхні імена викарбувані на Стіні честі в Саду Праведників у Яд Вашем. Першою серед українців отримала звання «Праведник народів світу» 1976 року Олена Вітер (сестра Йосифа), ігуменя греко-католицького монастиря.

Як правило, Праведники – це цивільні беззбройні жителі окупованих територій: люди похилого віку, діти, жінки. Часто євреїв переховували великі сім'ї. Траплялися випадки, коли батьки або дідуся й бабусі, неєвреї за походженням, рятували своїх дітей та онуків. Серед тих, хто отримав звання «Праведник Бабиного Яру», люди різних національностей: українці, росіяни, поляки, білоруси, татари, вірмени, греки й німці. Вшановуючи Праведників, мусимо пам'ятати, що їхні вчинки – не лише факти порятунку. Вони ризикували своїм життям, життям своїх рідних, зокрема, малолітніми дітьми.

*(За матеріалами віртуальної виставки
«Бабин Яр: пам'ять на тлі історії»)*

Додаток 2

КРИТЕРІЇ ПРИСВОЄННЯ ЗВАННЯ ПРАВЕДНИК НАРОДІВ СВІТУ

(За даними відділу «Праведники народів світу» меморіального комплексу Яд Вашем)

- Активна участь у порятунку одного або декількох євреїв від небезпеки негайного знищення або депортації до таборів смерті.
- Існувала реальна небезпека для рятувальника і його близьких.
- Рятівник усвідомлював і мав на увазі саме порятунок єврея. Дії рятівника НЕ були мотивовані отриманням грошової винагороди або іншої компенсації, як, наприклад, перехід врятованого в іншу віру, усиновлення дитини тощо.
- Рятівник не співпрацював із нацистським режимом.

Додаток 3

СТАТИСТИКА ЯД ВАШЕМ: КІЛЬКІСТЬ ПРАВЕДНИКІВ НАРОДІВ СВІТУ ЗА КРАЇНАМИ

(Джерело: <http://www.yadvashem.org/yv/ru/righteous/statistics.asp>, цифри станом на 1 січня 2017 року)

Країна	2003	2017
Австрія	84	109
Албанія	63	75
Бельгія	1402	1731
Білорусь	537	641
Болгарія	17	20
Боснія	0	43
Бразилія	0	2
В'єтнам	1	1
Велика Британія	13	22
Вірменія	10	24
Голландія	4639	5595
Греція	265	335
Грузія	1	1
Данія	19	22
Еквадор	0	1
Ель-Сальвадор	0	1
Естонія	3	3
Іспанія	3	9
Італія	371	682
Китай	2	2
Куба	1	1
Латвія	96	136
Литва	555	891

Країна	2003	2017
Люксембург	1	1
Македонія	10	10
Молдова	69	79
Німеччина	410	525
Норвегія	24	67
Польща	5874	6706
Португалія	1	3
Росія	116	204
Румунія	51	60
Сербія	117	135
Словаччина	454	572
Словенія	6	10
США	1	5
Туреччина	1	1
Угорщина	658	806
Україна	2079	2573
Франція	2500	3995
Хорватія	103	115
Чехія	105	116
Чилі	1	2
Чорногорія	1	1
Швейцарія	38	49
Швеція	10	10
Японія	1	1
Загальна кількість Праведників	20 757	26 513

Додаток 4

ІСТОРИЇ СПАСІННЯ

1. Праведниця світу

Іоанна Михайлівна Євгенєва

Іоанна Михайлівна народилася 1928 року в Києві, у першому будинку по вулиці Бабин Яр. Вона згадує, як бачила розстріли з вікна свого дому. Іоанна завдячує батькам порятунком євреїв, бо їй тоді було лише 13 років. Вона розповідає, що Ісаак Бродський був продавцем цукерок. «Знаєте, от коли діти йдуть до школи повз його лавку з цукерками, то він завжди такий добрий був, пригощав. Усі його любили... Коли він прийшов до нас, то ми, звичайно, погодилися переховувати його».

«Ну, звичайно, як же ж йому, такому доброму та чудовому і відмовити!» – поринула вона у спогади. Ісаак жив у них вдома, іноді переховувався у тітки

Іоанни, яка жила в будинку № 8 по вулиці Бабин Яр. У роки окупації було дуже мало їжі, та не було за що її купувати. Бродський навчив сім'ю виготовляти цукерки, які вони потім продавали або обмінювали на базарі. Так вони й жили, рятуючи один одного. Він дожив до визволення Києва, але потім пішов на фронт за власним бажанням, щоб помститися за тих, кого вбили нацисти, та вже не повернувся... Іоанна досі підтримує зв'язок із сім'єю Бродського та часто згадує Ісаака як прекрасну людину...

(За даними архіву Яд Вашем)

2. Праведниця світу Софія Григорівна Ярова

Софія Григорівна народилася у Києві, в будинку 127 по вулиці Червоноармійській 18 вересня 1925 року. Вона закінчила 8 класів школи № 130, коли розпочалася війна. На запитання про знайомих євреїв до війни Софія відповіла так: «У нас на два будинки було до 30 квартир. Приблизно 10 із них займали євреї. Але до війни ми були так виховані, що ніколи, жоден із нас, не цікавився й не думав, хто якої національності. Люди жили й спілкувалися за принципом – “хто яка людина”...».

Сім'я Софії переховувала в себе сімох євреїв, але насправді порятувала ще більше, бо Софія допомогла багатьом переправитися на той бік Дніпра. Іноді Софії самій доводилося переховуватися, бо вона була донькою комуніста, та ще й одного разу її допитували щодо підпілля та партизан. Коли війна закінчилася, її брат одружився з однією із єврейських дівчат, яких вони переховували. Сама ж Софія досі підтримує зв'язок із сім'єю врятованих. Крім того, вона – голова асоціації Праведників народів світу України, тож багато спілкується з іншими Праведниками також.

(За даними архіву Яд Вашем)

Додаток 5

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ РОБОТИ У ПАРАХ

1. Чи знали ви раніше про Праведників? Які історії порятунку ви чули?
2. Ознайомтеся з конкретними історіями спасіння. Чим ризикували рятувальники? Чи був цей ризик, на ваш погляд, виправданим?
3. Чому навіть через багато років тривають пошуки Праведників? Оцініть важливість цього процесу для всіх учасників процесу (громадян України, сімей врятованих, сімей, які рятували, держав України та Ізраїлю).

Розділ 7. ПАМ'ЯТЬ І ПОЛІТИКА

На жаль, історія та пам'ять і нині є сферою тривалих маніпуляцій і зловживань з боку держави та інших політичних груп. Матеріали цього розділу стосуються, переважно, пропаганди та інструменталізації історії. Історія пам'яті про Бабин Яр дає багатий матеріал із цього питання. Власне, від закінчення війни і дотепер ми можемо спостерігати спроби монополізувати розмову про пам'ять, посилити одні голоси за рахунок інших, перекрутити історію на догоду власним інтересам. Історія пам'яті про це місце дає нам приклади як тоталітарної диктатури Радянського союзу, так і цілком інших підмін та зловживань вже за часів незалежної України.

У матеріалі «Над Бабиним Яром пам'ятника нема...» йдеться про причини та наслідки політики замовчування трагедії Бабиного Яру. В результаті аналізу матеріалів віртуальної виставки, які присвячені формуванню пам'яті про Бабин Яр за радянських часів, учні мають можливість зрозуміти основні тенденції формування індивідуальної та колективної пам'яті за тоталітарного режиму.

Заняття «Пропаганда і пам'ять про жертви Другої світової війни» допоможе учням знаходити та аналізувати приклади пропаганди та маніпуляцій. На основі матеріалів німецької окупаційної пропаганди, плакатів та оголошень, представлених на виставці, учні вчать розпізнавати пропаганду та брехню, роблять висновки про її вплив та методи дії і поширення. Основною метою цього заняття є навчити учнів виявляти та протистояти маніпуляціям у їхньому повсякденному житті.

НАД БАБИНИМ ЯРОМ ПАМ'ЯТНИКА НЕМА...

Автор: Ірина Фрідман

Мета: проаналізувати причини та наслідки політики замовчування трагедії Бабиного Яру; виявити основні тенденції формування індивідуальної та колективної пам'яті за тоталітарного режиму; сприяти розвитку творчого потенціалу учнів.

Очікувані результати: після цього заняття учні

- зможуть пояснити причини та наслідки політики замовчування трагедій різних народів у СРСР;
- зрозуміють, під впливом яких чинників формується індивідуальна та колективна пам'ять за різних режимів.

Тривалість: 90 хвилин.

Формат: урок – рольова гра.

Необхідні матеріали: бажано інтерактивна дошка та підключення до інтернету, роздруковані фото із виставки «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії» (розділи: «Архітектурні конкурси 1965 року»; «Несанкціонований мітинг 1966 року»; «Радянський пам'ятник 1976 року»; ««Забудова Бабиного Яру за радянських часів»); а також листи ватману та кольорові олівці (кількість наборів відповідає кількості груп).

План заходу

Крок 1. Вступна частина.

На початку уроку процитуйте поему Євгена Євтушенка «Бабин Яр», написану 1961 року: «Над Бабьим Яром памятников нет...». На дошці – фото «Мозаїка пам'ятників» із виставки «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії».

Запитання до учнів:

- Чому так склалося, що в 1961 році не було жодного пам'ятника, а сьогодні їх безліч?

Аналізуючи відповіді учнів, слід зауважити, що політикою СРСР було замовчування єврейської трагедії і, як наслідок, формування

«нової політичної історії» щодо Бабиного Яру. Така політика, своєю чергою, призвела до низки катастроф та проблем.

Крок 2. Робота в групах. Щоб розібратися із причинами та наслідками такої політики «замовчування», об'єднайте учнів у п'ять груп (шість–вісім осіб у кожній). Кожна група отримує текст і фотографії з однієї з таких тем: «Архітектурні конкурси 1965 року»; «Несанкціонований мітинг 1966 року»; «Радянський пам'ятник 1976 року»; «Забудова Бабиного Яру за радянських часів» (матеріали виставки «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії») та завдання для роботи (додаток 1).

Крок 3. Виступи представників груп. Кожна група може поставити тим, хто виступає, одне запитання.

Крок 4. Загальне обговорення питання:

- *Що відчували учні, коли були в ролі радянських журналістів? З якими труднощами стикалися і чому?*

Крок 5. Підбиття підсумків. Узагальніть презентації та зробіть висновок.

Додаток 1

ЗАВДАННЯ ДЛЯ РОБОТИ В ГРУПІ

1. Уявіть собі, що ви – журналісти. Поділіть лист ватману на дві частини, на кожній з яких створіть випуск «газети», що відповідає темі, яку ви отримали: одна стаття – це стаття радянського часу, коли відбуваються події, а інша – як би ви описали ці події сьогодні. Проілюструйте статті відповідними фото.

2. Порівняйте статті, які ви написали, і дайте відповіді на такі запитання:

- *У чому, на ваш погляд, полягає причина замовчування єврейської теми в радянські часи?*
- *Як політика СРСР у цьому питанні позначилась на подальшій долі Бабиного Яру та пам'яті про події, що в ньому відбувалися?*
- *Чи впливала така поведінка уряду на колективну та індивідуальну пам'ять? Чому?*

3. Презентуйте свою газету у класі і зробіть основні висновки щодо тенденцій формування індивідуальної та колективної пам'яті за тоталітарного режиму.

ПРОПАГАНДА І ПАМ'ЯТЬ ПРО ЖЕРТВИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Автор: Леся Юрчишин

Мета: розглянути особливості повсякденного життя населення під час німецької окупації; опрацювати терміни «пропаганда», «агітація», «реклама», «позитивна/конструктивна пропаганда»; розвивати вміння роботи з письмовими джерелами; формувати навички критичного мислення.

Очікувані результати: після цього заняття учні

- зможуть розповідати про повсякденне життя населення під час німецької окупації;
- розумітимуть значення термінів «пропаганда», «агітація», «реклама», «позитивна/конструктивна пропаганда»;
- удосконалять вміння роботи з письмовими джерелами.

Тривалість: 45–90 хвилин.

Формат: урок – практичне заняття.

Необхідні матеріали: комп'ютер з виходом до мережі інтернет, проектор та/або роздруковані зображення, дошка/фліп-чарт; завдання для роботи учням.

План заходу

Крок 1. Вступне слово вчителя. Актуалізація опорних знань (загальні запитання до учнів):

- *Коли розпочалася Друга світова війна на теренах України?*
- *Пригадайте реакцію німецької влади на проголошення Акта відновлення Української держави 30 червня 1941 року?*
- *Коли німецькі війська увійшли до Києва?*
- *На які окупаційні зони було поділено Україну?*
- *Що ви знаєте про план «Ост»?*

Крок 2. Об'єднайте учнів у чотири групи та поставте їм завдання для роботи над матеріалами виставки: «Німецькі плакати, афіші, оголошення» (додаток 1).

Крок 3. Представлення результатів групової роботи. Візьміть на себе роль модератора, ставте уточнювальні запитання:

- *Який сюжет описано/зображено? (Про що йдеться?)*
- *Якою мовою написано плакати? Які мовні звороти та порівняння використано? Яке конотативне забарвлення має інформація – нейтральне/позитивне/негативне?*
- *Чому художники обрали саме такі типи осіб? Які ще зображення можна використати для ілюстрації цього сюжету?*

Крок 4. Робота з терміном «пропаганда». Коли учні відповідають на запитання, записуйте основні тези на дошці/фліп-чарті.

- *Що таке пропаганда?*
- *Якими словами можна замінити термін «пропаганда»?*
- *Яка смислова різниця між термінами «пропаганда», «агітація» і «реклама»?*

Щоб підсумувати, попросіть учнів відповісти ще на два запитання:

- *Перелічіть ознаки пропаганди.*
- *Яким чином можна виявити пропаганду?*

Крок 5. Робота в парах над завданнями.

Виберіть один зразок пропаганди. Проаналізуйте його за планом:

1. *Для чого було створено? Яка його мета?*
2. *Як поширювали серед населення?*
3. *Як населення могло сприймати інформацію?*
4. *Чи відповідала ця інформація дійсності?*
5. *Як інформація могла зберегтися у колективній пам'яті суспільства?*

Крок 6. Загальне обговорення (можна використати метод «Мікрофон» або інший).

Поділіться з класом результатами роботи в парах. Що вас найбільше вразило?

Для поживлення обговорення можна ставити додаткові провокативні запитання:

- *Чи може бути пропаганда позитивною/конструктивною? В яких випадках?*
- *Які методи використовували пропагандисти? Чи застосовують подібні методи в сучасності?*
- *Чи досягли пропагандисти запланованого результату? Що їм у цьому допомогло/завадило?*

Крок 7. Підбиття підсумків уроку. Оголошення домашнього завдання.

У результаті обговорення потрібно підвести учнів до висновку про те, що пропаганда за рахунок пам'яті про жертви Другої світової війни триває і в сучасному світі, хоча війна завершилася вже понад 70 років тому. Тому надзвичайно важливо не піддаватися на різноманітні маніпуляції та вміло протистояти пропаганді.

Варіанти домашнього завдання:

1 варіант

Виписати не менше ніж три приклади пропаганди у сучасному світі, вказавши методи оформлення та методи поширення пропаганди.

2 варіант

Виписати не менше ніж три приклади пропаганди, пов'язаної з історичними подіями, вказавши методи оформлення та методи поширення пропаганди.

3 варіант

Виписати не менше ніж три приклади «негативної» пропаганди та не менше як три приклади «позитивної» пропаганди.

Додаток 1

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ГРУПОВОЇ РОБОТИ:

1. Зайдіть на віртуальну виставку «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії». Відшукайте у третьому залі тумбу з німецькими плакатами, афішами та оголошеннями.

2. Відшукайте на тумбі матеріали, які несуть інформацію про:

Група 1 – трудові відносини під час німецької окупації.

Група 2 – розвиток мистецтва під час німецької окупації.

Група 3 – розвиток спорту під час німецької окупації.

Група 4 – ідеологічні уявлення під час німецької окупації.

3. Презентуйте результати групової роботи за такою формулою: «У Києві під час німецької окупації можна було побачити такі плакати, що свідчили про...».

Розділ 8. РОЗРОБКИ ДЛЯ СЕРЕДНЬОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

Дуже часто розповідь про історію Бабиного Яру обмежується розмовою на уроках історії у старших класах. Разом з тим, учні значно раніше стикаються з багатьма проблемами, описаними у попередніх розділах. Питання, пов'язані з пам'яттю про події минулого та конкретно про Бабин Яр, виникають у них кожного разу, коли мова заходить про визначні дати, вшанування подій минулого або скорботні дати історії України. Інформаційний і навчальний простір навколо них не чекає уроків історії в старшій школі, а насичується численними питаннями, на які годі відповісти самому. Тому учням важливо засвоювати необхідні вміння з молодшого віку. Це і розуміння понять, і аналіз інформації, і свідоме залучення у різноманітні практики та церемонії, і, зрештою, постійна можливість обговорити свої враження та потреби з однолітками та дорослими (або за їх посередництва). Вміння чи прагнення до діалогу, яке є дуже важливим чинником у формуванні інклюзивної пам'яті про минуле, – це також навичка, яка потребує виховання і практики. Саме тому у збірнику в окремому розділі подано вправи та заняття для середнього шкільного віку, що дадуть змогу порушити важливі питання раніше, ніж відбудеться розмова про Бабин Яр у старшій школі.

Навчальна вправа «Теги для запам'ятовування» допоможе молодшим школярам свідомо аналізувати пам'ятники та їхнє значення, навчить їх висловлювати свої почуття та емоції, сприятиме вихованню емпатії.

Заняття «Діти Бабиного Яру» на прикладах долі дітей дасть можливість обговорити з учнями основні дилеми, перед якими опинялись діти під час окупації Києва, та поглибити розуміння важливості збере-

ження родинної та індивідуальної пам'яті, стимулюватиме учнів цікавитись родинною історією.

Навчальна вправа «Покинута кімната» сприятиме не лише вихованню емпатії, а й будуванню зв'язків між історією та сучасністю. Вона допоможе учням зосередитися на загальнолюдських цінностях та сприятиме вихованню проактивної позиції у питаннях допомоги ближньому.

НАВЧАЛЬНА ВПРАВА «ТЕГИ ДЛЯ ЗАПАМ'ЯТОВУВАННЯ»

Автор: Наталія Герасим

Мета: розвивати уяву, творче мислення та емпатію учнів; зацентрувати увагу учнів на пам'ятниках як відображенні пам'яті про війну та її жертви.

Очікувані результати: виконавши цю вправу, учні зможуть

- пояснити, що пам'ятники відображають пам'ять про історичні події та їх учасників;
- висловити власні думки та почуття щодо конкретного пам'ятника;
- визначати емоційне забарвлення асоціацій;
- порівнювати власні думки та почуття з думками та емоціями інших людей.

Вік: 10–14 років.

Тривалість: 15–20 хвилин.

Формат: у 5 класі на уроці історії України на тему «Пам'ятник як витвір мистецтва для увічнення пам'яті про подію або особу»; в 6–9 класах заняття гуртка, година спілкування тощо.

Необхідні матеріали: зображення пам'ятника у вигляді ілюстрації або слайда презентації, стікери або аркуші паперу для написання слів, кольорові маркери.

План заходу

Крок 1. Поясніть учням, що означає поняття «хмара тегів» і що вони створюватимуть невіртуальну хмару, щоб продемонструвати асоціації, які викликають пам'ятники.

Крок 2. Закріпіть на дошці зображення одного з пам'ятників, розташованих у Бабиному Яру.

Звернути увагу: Для учнів 5–6 класу доречніше взяти за приклад пам'ятник «Дітям, розстріляним у Бабиному Яру», для старших прикладом може слугувати пам'ятник «Радянським громадянам та військовополоненим».

Крок 3. Попросіть учнів розповісти про почуття, думки та асоціації, як негативні, так і позитивні, які пам'ятник викликає у них.

Крок 4. Запропонуйте взяти кольорові стікери та написати власні «ключові слова», розмістивши їх навколо зображення відповідно до таких принципів:

а) це мають бути власні слова: вони просто показують, як ви сприймаєте певний об'єкт;

б) негативні асоціації необхідно записати на стікерах одного з кольорів та розмістити ліворуч від зображення; чим більш вони негативні, тим ближче до лівого краю вони мають розташовуватися;

в) позитивні асоціації необхідно записати на стікерах іншого кольору та розмістити праворуч; чим більш вони позитивні, тим ближче до правого краю вони мають розташовуватися.

Крок 5. Обговоріть з учнями запитання:

- Чи є у «хмарі» послання або приклади, що вас вразили?
- Які почуття переважають: позитивні чи негативні?
- Які деталі пам'ятника викликали ці почуття?

Крок 6. Надайте учням історичну інформацію про події 1941–1943 років у Бабиному Яру.

Крок 7. Запропонуйте учням поміркувати над запитаннями:

- Чи відрізнялася би «хмара», яку вони створили, якби:
  - ця інформація була їм відомою до початку роботи?

- до її створення долучилися люди, родичі яких загинули у Бабиному Яру?
- Які саме зміни були б помітні? Чому?
- Як виглядав би пам'ятник, присвячений жертвам Бабиного Яру, якби його авторами були вони?
- Які символи вони б використали? Чому саме їх? Що б вони хотіли донести і кому?

ДІТИ БАБИНОГО ЯРУ

Автор: Наталія Голод

Мета: показати на прикладах долі дітей трагедію Бабиного Яру; поглибити розуміння важливості збереження пам'яті для людини та наступних поколінь; мотивувати учнів цікавитись родинною історією.

Очікувані результати: після цього завдання учні

- дізнаються про трагедію дітей, убитих у Бабиному Яру;
- зацікавляться вивченням історії;
- зможуть аналізувати та зіставляти події та художні образи, з ними пов'язані;
- навчаться емпатії.

Вік: 10–11 років.

Тривалість: 45 хвилин.

Формат: урок-практикум у курсі історії Києва (5 клас); заняття факультативу, гуртка, виховний захід.

Необхідні матеріали: роздруковане фото або слайд із фотографією пам'ятника «Дітям, розстріляним у Бабиному Яру», комп'ютер, підключений до інтернету, мультимедійний проектор, інтерактивна дошка або підключені до інтернету планшети, мобільні телефони для роботи з віртуальною виставкою.

Звернути увагу: Заняття доцільно проводити після вивчення основного матеріалу теми та ознайомлення з віртуальною виставкою.

План заходу

Крок 1. Розпочніть заняття з уривку з вірша Миколи Бажана та фотографії пам'ятника «Дітям, розстріляним у Бабиному Яру» (можна разом вивести на екран; див. додаток 1). Запитайте в учнів:

- *Чи знаєте ви, про яку подію розповідає автор вірша? Як ця історична подія пов'язана із цим пам'ятником?*
- *Що відображає пам'ятник? Які форми та образи використовує автор?*
- *Чи знаєте ви, де розміщено цей пам'ятник? Чому саме там?*
- *Якою могла бути мета автора? Як вона перегукується з віршем Миколи Бажана?*

Крок 2. Запропонуйте учням ознайомитися з матеріалами віртуальної виставки, присвяченими «Дітям Бабиного Яру». Потім запитайте:

- *Які почуття викликають у вас ці фотографії?*
- *Чи можете ви за фотографіями уявити життя цих дітей? Яким, на вашу думку, воно було (веселим, щасливим, сумним)?*
- *Як ви думаєте, чому на деяких світлинах лише обриси дітей?*

Крок 3. Робота з історичним джерелом. Попросіть учнів прочитати джерело (додаток 2) і обговоріть відповіді на запитання:

- *Чому сімейний фотоальбом та інші речі Сарі зберігалися у сусідів? Яким було становище євреїв під час війни?*
- *Чому родини намагаються зберегти свої фотоальбоми?*
- *Чи є у вас вдома сімейні альбоми?*
- *Що можна дізнатися, розглядаючи старі фотографії?*

Крок 4. Зверніться до віртуальної виставки, а саме інсталяції «Покинута кімната». Запитайте в учнів:

- *Що зображено на цій інсталяції?*
- *Якого періоду вона стосується (рік, місяць, число, період, подія)?*
- *Спробуйте уявити, які люди жили в цій кімнаті, яким було їхнє життя?*
- *Складіть перелік запитань, які виникли у вас під час перегляду інсталяції.*
- *На які запитання ви можете дати відповідь?*
- *Назвіть будь-які додаткові історичні джерела (наприклад, інші матеріали виставки), що могли б вам допомогти перевірити достовірність ваших висновків щодо цієї інсталяції.*

Крок 5. Запропонуйте учням прочитати вірш «Кукла Сара» (додаток 3). Можна його роздрукувати і роздати на окремих картках, або ж учитель чи хтось із учнів може зачитати цей вірш.

Запитання для обговорення в групах:

- Які почуття викликає у вас цей вірш?
- Якою ви уявляєте дівчинку, яка хвилюється про залишену вдома ляльку?
- Які запитання виникають у неї по дорозі до Бабиного Яру? Чому?
- Чи розуміє вона, що не повернеться додому?

Крок 5. Підсумок уроку. Виконайте вправу «Твір не відриваючи руки». Запропонуйте учням написати завершення речення: «Думаючи про дітей, які загинули у Бабиному Яру, я... (знаю, відчуваю, думаю, усвідомлюю, переживаю)». Учні, за бажанням, можуть прочитати свої думки вголос.

Додаток 1

УРИВОК ІЗ ВІРША МИКОЛИ БАЖАНА ТА ФОТОГРАФІЯ ПАМ'ЯТНИКА «ДІТЯМ, РОЗСТРІЛЯНИМ У БАБИНОМУ ЯРУ».

Звичайний яр, брудний і неохайний,
Тремтливі віти двох блідих осик.
Ні, це не тиша... Незгасимий крик.
Блищить на мокрій ткани крутоярів
Розбите скло старечих окулярів
І дотліває кинутий набік
Скривавлений дитячий черевик...

Додаток 2

ОСЬ ЯК САРА ЗНАЙШЛА ПІСЛЯ ВІЙНИ СВІЙ СІМЕЙНИЙ АЛЬБОМ
(мовою оригіналу):

«Марта позвала мене к письменному столу, я села, и мы принялись за уроки. Не помню, что я делала, ведь в голове у меня было только одно: почему, почему здесь наши вещи? ...Ящик резко выскочил, и из него посыпались фотокарточки. “Хочешь посмотреть картинки?” Я кивнула. Я уже поняла, что это за картинки. Это были фотографии из нашего семейного альбома! Мама, папа, их школьный класс, швейная мастерская... Я собрала эти фотографии, начала их рассматривать – одну за другой – и молчала. Потом сложила их вместе и отдала Марте, после чего сказала, что мне нужно домой».

(Джерело: http://www.yadvashem.org/yv/ru/education/learning_environments/families/sara_kil_lesson.asp)

Додаток 3

ВІРШ МИХАЙЛА ТУЛУЄВСЬКОГО «КУКЛА САРА»

«Мама, я сказала кукле Саре,
Что записку видела вчера:
“Всем жидам собраться в Бабьем Яре
На дороге к кладбищу, с утра”.

Мама, мама, что же с нами будет,
Мама, далеко ли до беды?
Мы еще недавно были люди –
Нынче почему-то мы – “жиды”?

Мама, немцы тоже едут с нами,
Или будут только провожать?
И зачем с вещами и деньгами,
И зачем дома не запирасть?

Мы бы ключ оставили знакомым,
Дядя Миша был бы только рад.
Мама, я забыла куклу дома –
Ты ее купила год назад!

Ей одной там холодно и страшно,
А у Сары горлышко болит.
Слушай, мама, если кукла наша,
Это значит – Сара тоже жид?

Отчего-то все идут сутулясь,
Почему-то окна без огня?
Я ужасно, мамочка, волнуюсь:
Как там кукла Сара без меня?»...

...Выткет саван русская природа
Станет Бабий Яр белым белей,
Закричит, заплачет непогода,
По еврейке маленькой своей.

Запоет поземка-завирушка
По ушедшим – «баюшки-баю»,
На окне останется игрушка
Дождаться девочку свою.

НАВЧАЛЬНА ВПРАВА «ПОКИНУТА КІМНАТА»

Автор: Світлана Побережник

Мета: розвивати емпатію дітей, розуміння того, як це – покидати свої домівки.

Очікувані результати: виконавши цю вправу, учні зможуть

- пояснити, що таке «міграція», «біженець», «ВПО»;
- висловити власні думки та почуття щодо вимушеного залишення домівки;
- сформулювати початкові уявлення та розуміння проблем біженців та їхніх прав;
- приймати рішення та досягати згоди;
- співчувати та висловлювати солідарність біженцям, внутрішньо переміщеним особам.

Вік: 10–15 років.

Тривалість: 30–60 хвилин.

Формат: елемент виховної години, урок із курсу «Громадянська освіта», «Правознавство».

Необхідні матеріали: стікери або невеликі квадратні картки (приблизно 8 см × 8 см), по три для кожного учасника, планшети або смартфони з доступом до інтернету, інформаційний текст кожному учаснику (додаток 1).

План заходу

Крок 1. Запитайте учнів, як вони розуміють термін «міграція». Попросіть назвати приклади міграції в історії Європи, України.

Крок 2. Запропонуйте учням за допомогою прийому «Мозковий штурм» назвати причини міграції і колективно обговоріть причини виїзду людей на проживання до інших країн. Як підсумок – запропонуйте дітям прочитати текст (додаток 1) та визначити головні поняття. Запитайте учнів:

- *Що нового ви дізналися? Хто такі мігранти? Хто такі біженці? Хто такі внутрішньо переміщені особи?*
- *Що спільне між цими поняттями? Що відмінне?*

Звернути увагу: Біженці та ВПО змушені примусово залишити свої домівки. Часто цим людям немає куди піти. Вони зазнають дискримінації, приниження та можуть перебувати у злиднях. Однак вони змушені залишити домівку задля того, щоб залишитися живими, врятувати свою родину. Ані часу на розмірковування, ані вибору в таких умовах майже ніколи немає. Підкресліть, що біженці – це часто шлях у невідомість, а не свідомий вибір, ніхто не знає, що його чекатиме у майбутньому.

Крок 3. Поясніть учням, що під час проведення заняття вони матимуть уявити, що їм довелося покинути свої домівки. Основним чинником, що примусив людей до втечі, є війна. Тепер попросіть їх об'єднатися у малі групи, роздайте папірці та олівці. Запропонуйте кожному уявити, що, покидаючи домівку, він має право взяти із собою лише три речі. Які три речі вони візьмуть? Треба написати по одній із цих речей на трьох картках. Потім попросіть кожного, по черзі, озвучити свій вибір і пояснити причини такого рішення. Запитайте:

- *Чи були якісь незвичні речі, які ви хотіли б взяти із собою?*
- *Чи було легко визначитись щодо вибору предметів? Що вплинуло на ваш вибір? Чим ви керувались?*
- *Йшлося здебільшого про фізичне виживання чи також про емоційні й духовні потреби?*

Дайте учасникам можливість «зняти» із себе ролі. Наприклад, запитайте, що вони відчували під час групової роботи і як вони давали раду власним емоціям.

Крок 4. Запропонуйте учасникам переглянути частину віртуальної виставки «Початок війни», експозиція № 5 («Покинута кімната»), та обговорити в групах різні варіанти та причини, що змусили людей залишити житло.

Крок 5. Дайте можливість групам презентувати результати роботи. Запитайте про їхні враження та обговоріть:

- *За чим люди найбільше сумуватимуть у такій ситуації?*
- *Чи завжди люди мають можливість вибрати те, що вони хочуть взяти із собою?*
- *А як щодо дітей та молоді? Чи враховують батьки їхні потреби, коли збирають речі?*
- *Які права людини порушуються під час вимушеної міграції?*

Крок 6. Поясніть учням, що у музеї відтворено частину кімнати, власники якої жили у Києві, коли 19 вересня 1941 року війська Вермахту увійшли до міста. А 28 вересня 1941 року у місті з'явилося оголошення, в якому наказували всім євреям міста зібратися з ранку наступного дня на розі вулиць Дегтярівської та Мельникова, біля кладовищ, та взяти із собою документи, гроші, коштовності, білизну й теплі речі. Люди вважали, що їх вивезуть на роботи або на поселення до інших місць. Однак їх розстріляли в Бабиному Яру. Лише упродовж двох днів, 29–30 вересня 1941 року, у Бабиному Яру було вбито 33 771 особу. Розстріли євреїв тривали і в наступні тижні. Тому щодо покинутої кімнати можемо сказати, майже напевне, про загибель її мешканців. У випадку з неєвреями та в інший період часу можливих варіантів розвитку подій було значно більше. Наприклад, мешканці квартири могли евакуюватися до падіння Києва у 1941 році або піти з німцями у 1943 році.

Запропонуйте ще раз переглянути покинуту кімнату і спробувати уявити тих людей, які жили в ній. Запропонуйте учням висловити свої думки і враження (без загального обговорення і коментування).

Крок 7. Зазначте, що серед історій, пов'язаних із Бабиным Яром, є дуже мало тих людей, яким пощастило: вони змушені були покинути ось таку кімнату (домівку), але змогли вижити.

Запитайте в учнів:

- *Як ви вважаєте: завдяки чому ці люди змогли вижити? Хто міг їм допомагати?*

- *Чому людей, які рятували євреїв у роки нацистської окупації, називають Праведниками? Що ви знаєте про таке звання і таких людей?*

Запропонуйте учням самостійно (можливо, як домашнє завдання), з використанням матеріалів виставки та інших джерел дослідити історію людей, що зуміли вижити під час убивств у Бабиному Яру, і тих, хто їм допоміг вижити.

Крок 9. Запропонуйте учням повернутися до сучасності. Запитайте в них:

- *З якими викликами та ризиками, на вашу думку, стикаються біженці та ВПО в Україні нині?*
- *Що можна і треба зробити, аби люди не ставали біженцями?*

Запропонуйте учням продовжити тему і після заняття дізнатись більше про біженців і ВПО у нашій країні, зокрема, про реалії їхнього повсякденного життя. Запропонуйте дітям разом із дорослими зв'язатися з якоюсь місцевою або загальнонаціональною організацією, що працює в інтересах біженців та/або ВПО, й дізнатися, чим їм можна допомогти.

Додаток 1

ТЕРМІНИ І ПОНЯТТЯ

Міграція – це процес переміщення або через міжнародні кордони, або в межах однієї країни, що передбачає будь-які пересування людей, незалежно від причин. Дати визначення терміна «мігрант» не так легко. За даними Європейського комітету з питань міграції, цей термін використовують «для позначення, залежно від контексту, емігрантів, мігрантів, що повертаються назад у свою країну, іммігрантів, біженців, переселенців та осіб з числа іммігрантів і/або членів етнічної національної меншості, яка утворилася через імміграцію».

У разі добровільної міграції люди залишають свої домівки за власним бажанням. Вимушена міграція, переважно, спричинена такими «факторами тяжіння», як переслідування, війна або голод, коли люди хочуть уникнути порушень своїх основоположних прав. Для Управління Верховного Комісара Організації Об'єднаних Націй у справах біженців, біженці та шукачі притулку становлять окрему групу людей, тому що вони залишили свої будинки, щоб врятувати своє життя або зберегти свої свободи.

Вимушені переселенці (внутрішньо переміщені особи, ВПО) в межах своєї країни – це люди, «яких змусили або зобов'язали втекти або покинути свої будинки чи місця постійного проживання, зокрема, в результаті або з метою

уникнення збройного конфлікту, масових проявів насильства, порушень прав людини або природних чи техногенних катастроф, та які не перетинали міжнародно визнаних державних кордонів».

Серед мігрантів загальна кількість біженців наприкінці 2010 року становила 1,6 мільйона людей. Щороку ця кількість зростає.

(Джерело: Посібник з освіти в галузі прав людини за участі молоді «Компас». – Рада Європи, м. Страсбург: <https://www.coe.int/uk/web/compass/migration>)

Починаючи з 2014 р. численні внутрішні переселення в Україні, спричинені анексією Криму та воєнними діями на Донбасі, мають вимушений характер. За інформацією Міжвідомчого координаційного штабу з питань соціального забезпечення внутрішньо переміщених осіб, станом на 20 липня 2016 року з невідконтрольних уряду територій до інших регіонів України переміщено 1 мільйон 29 тисяч 571 особу, у тому числі з Донецької і Луганської областей 1 мільйон 7 тисяч 112 осіб та Автономної Республіки Крим і міста Севастополь 22 тисячі 459 осіб, серед яких 170 тисяч 581 дитина та 495 тисяч 93 особи з інвалідністю та похилого віку.

(Джерело: Міграція в Україні: факти і цифри: http://iom.org.ua/sites/default/files/ff_ukr_21_10_press.pdf)

Розділ 9. РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО РОБОТИ З ФІЛЬМОМ

Останнім часом значно зросла зацікавленість документальним кіно не лише як сучасним кіномистецтвом, а й як засобом та інструментом формування суспільної думки, актуалізації у спільноті нагальних проблем.

Документальне кіно – ефективний і дієвий інструмент формування світосприйняття людини і суспільства та моделі пам'яті зокрема. Це джерело є одним із найвагоміших щодо загальнокультурного розвитку підлітків та молоді.

Використання документального кіно на уроках та позакласних заходах створює сприятливу атмосферу для плідних дискусій, що допоможуть не лише розширити кругозір, а й надати учасникам знання з різних актуальних проблем, які потребують вирішення, тощо.

Важливим є розуміння того, що не лише перегляд фільму, а і його обговорення, дискусія навколо порушених проблем має стати ключовим моментом освітнього заходу. Такий захід можна доповнити зустріччю з експертом, проведенням інтерактивних вправ на відповідну тематику, творчим завданням тощо.

Цей розділ містить рекомендації щодо технологій проведення обговорення теми збереження пам'яті про Бабин Яр на основі змісту документального фільму «Бабин Яр у пошуках пам'яті». Головна мета запропонованих методів та навчально-методичної розробки – ввічливі й конструктивні дискусії про важливі проблеми. Багато тем, що порушуються у фільмі, є суперечливими і викликають різні емоції, тому дуже важливо звертати увагу під час обговорення на емоційний стан учнів, стимулювати їх до пошуку спільних думок і рішень.

Методика роботи з документальним кіно

Підготувала: Олександра Козороз

Перетворення перегляду фільму на навчальний захід передбачає особливу організацію перегляду та умовний розподіл процесу на кілька важливих частин. Нижче подано базові рекомендації для активного навчального перегляду документальних фільмів, які підготовлено на основі матеріалів посібника «Інноваційні візуальні методи вирішення соціальних проблем у громаді» (Львів: ГО Центр правових та політичних досліджень «СІМ», 2017).

1. Сформулюйте мету:

- актуалізація порушених у фільмі проблем;
- розуміння можливостей дій для формування та збереження історичної пам'яті, розв'язання наявних проблем.

2. Сформулюйте завдання:

- донести або поглибити інформацію, що стосується проблем збереження пам'яті про історію Бабиного Яру;
- активізувати увагу глядачів у процесі перегляду, сформулювавши завдання перед переглядом;
- залучити до активного осмислення фільму, шляхом «увімкнення» асоціативного мислення, стимулювання образного мислення, намагання зрозуміти художні прийоми, використані автором.

3. Перед переглядом фільму:

1. Зробіть короткий вступ про документальний фільм як мистецтво та засіб актуалізації суспільно важливих проблем.

2. Дайте коротку довідку про автора фільму і про фільм.

3. Поясніть, що автор, знімаючи фільм, мав певну мету і хотів донести певну ідею до глядачів.

4. Поясніть, що більшість авторів для посилення ефекту використовують різні засоби – технічні прийоми (специфіку зйомки, кольорову гаму, ракурс камери тощо), асоціації (є певні символи, які їх викликають), музику тощо.

5. Попросіть учасників також бути готовими після перегляду розказати, які фрагменти фільму й чому вони вважають «ключовими», найважливішими.

4. Після перегляду фільму:

1. Проведіть обговорення згідно із запропонованими перед переглядом питаннями, усіляко стимулюючи дискусію (вчитель також має брати у ній участь).

2. Починайте обговорення з озвучення учасниками відчуттів, емоцій, які викликав у них фільм. Це зніме емоційне напруження і дасть можливість працювати далі, концентруючись на змісті фільму та проблемах, які він порушує.

Звернути увагу: Модератору показів і обговорень необхідно мати навички активного спілкування, знати ефективні прийоми роботи з аудиторією та основні принципи проведення дискусії.

Методи роботи з фільмом

Наповнити змістом вище описану структуру допоможуть конкретні методи для залучення глядачів до процесу обговорення і навчання. Вже довгий час ці методи розробляють та удосконалюють організатори фестивалів документального кіно про права людини Docudays UA. Дещо із наведеного нижче адаптовано за матеріалами їхнього посібника «Документальні фільми про права людини як інструмент медіапросвіти» (Київ: Docudays UA, DOCU/КЛУБ, 2016).

«Груповий аналіз»

Цей вид діяльності полягає в тому, що учні, об'єднавшись у групи, мають подивитись на визначену перед переглядом проблему/запитання під певним кутом. Під час перегляду фільму учні шукають відповіді на поставлені проблеми/запитання, а потім обговорюють і презентують свої думки в групах.

Варіант 1: Хто є ключовими персонажами фільму? Чому ви так вважаєте?

Який персонаж із фільму вам найбільше імпонує? Чому? Якби вам випала нагода стати ключовим персонажем фільму, які думки озвучили б ви?

Варіант 2: Які важливі теми порушують у фільмі? Що, на вашу думку, пов'язує ці теми? Чому автори фільму поєднують їх разом? Якої мети намагались таким чином досягти автори фільму?

Варіант 3: Подумайте і спробуйте визначити головну ідею фільму. Які режисерські прийоми, знахідки у фільмі допомагають зрозуміти ставлення авторів до своїх ключових героїв та порушених ними проблем? Поясніть свою думку.

«Записник режисера»

Варіант 1. Перед початком перегляду запропонуйте учням ознайомитись із цитатами з фільму, а в процесі перегляду або після – визначити послідовність цих висловів.

Варіант 2. Перед початком перегляду запропонуйте учням розглянути роздруковані кадри з фільму, а в процесі перегляду або після – визначити їхню послідовність.

«Чистий аркуш»

Кожен учень отримує чистий аркуш паперу, на якому під час перегляду картини має зафіксувати найяскравіший епізод або факт фільму, який вразив найбільше. Після перегляду учні представляють свої результати, порівнюють та обговорюють їх. За результатами обговорення можна, наприклад, визначити найуважнішого глядача.

«Банк ідей»

Перед початком перегляду учасники отримують запитання: «Що вони знають про Бабин Яр?». Думки, припущення, факти, імена, проблеми – все це записують на дошці або великому аркуші паперу.

Варіант 1. Після перегляду фільму ці записи перевіряють на достовірність.

Варіант 2. Записи можна перевіряти під час перегляду в режимі стоп-кадру. Тобто дискусія відбуватиметься на основі попереднього прогнозування.

Після обговорення записів та їх коригування можна провести обговорення, щоб з'ясувати, що саме стало причиною/причинами такого результату.

«Лист режисеру»

Після перегляду фільму учням пропонується написати свій відгук на одному великому аркуші паперу із запитанням «Що б ви сказали режисеру, якби він був поряд?».

«Відкритий мікрофон»

Варіант 1. Усім учасникам ставлять одне запитання, на яке кожен має дати відповідь, а потім передати увяний мікрофон іншому учаснику. Бажано, щоб відповіді не повторювались.

Варіант 2. Учасники впродовж фільму придумують самостійно по одному запитанню, яке вони поставлять своїм колегам після перегляду. Можна попросити учнів записати їх на маленьких аркушах, скласти в коробку і потім вибрати запитання наосліп.

«Знаю/хочу дізнатись/дізнався»

Перед переглядом фільму озвучте його назву й тему, якій він присвячений.

Роздайте учням таблиці і запропонуйте їм упродовж 5 хвилин подумати про цю тему і заповнити перші дві колонки в таблиці.

Що я знаю?	Що я хотів/ла б дізнатись?	Що я дізнався/лась?
1.	1.	1.
2.	2.	2.

Після перегляду фільму попросіть учнів заповнити третю колонку.

Об'єднайте учнів у малі групи. Запропонуйте обговорити отримані результати в групах, звертаючи увагу на те, що збіглося і чим відрізняються знання/очікування/результати. Потім учні презентують результати роботи в групах. Наприкінці можна обговорити, що саме нам дає така форма роботи і які висновки ми можемо з цього зробити.

«Афіша»

Запропонуйте учням створити афішу до фільму, яка допоможе привернути увагу до нього їхніх однолітків, батьків, знайомих.

Які образи, символи, зображення, картини, портрети, фото вони там розмістили? Які «слогани»/фрази/висловлювання використали? Чому?

«Анотація»

Запропонуйте учням підготувати текстовий анонс/анотацію фільму до шкільної/міської газети.

Запитання для загального обговорення фільму:

- Які почуття/емоції викликав фільм?
- Прослуховуючи вступне слово вчителя до фільму, ви налаштувались на певне сприйняття твору і проблем, які він намагається до нас донести. Чи виправдалися ваші очікування?
- Що найсильніше вразило вас у цьому фільмі? Які епізоди фільму найбільше запам'ятали?
- Яким є «послання» фільму?
- Які прийоми зйомки використовував автор, щоб передати свою ідею глядачам?
- Які ключові символи ви побачили у фільмі і які думки вони відбивають?
- Чому саме ці символи використав режисер?
- Які символи запропонували б ви? Поясніть свою думку.
- Які проблеми щодо збереження пам'яті крізь призму історії Бабиного Яру порушує фільм?

- Як герої фільму, ті, що давали інтерв'ю, пропонують вирішити наявні проблеми?
- Проаналізуйте динаміку поглядів/ставлення до подій, що відбувались у Бабиному Яру? Як змінилась свідомість людей? Припустіть, з чим це могло бути пов'язано?
- Висловіть припущення: погляди яких політичних і суспільних груп впливали на ситуацію, що утворилась унаслідок забудови Бабиного Яру на сьогодні? Аргументуйте свою думку.
- Що змінюють у людях події, які вони пережили? Поясніть свою думку за допомогою сюжетів/епізодів/висловів із фільму.
- Що, на ваш погляд, потрібно зробити, щоб на території Бабиного Яру було вшановано пам'ять про всіх загиблих тут людей?
- Чи можливо виробити універсальні практики вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру? Сформувати спільну пам'ять про це місце?
- Що особисто ви можете зробити для розв'язання цієї проблеми?

БАБИН ЯР: ВЧОРА, СЬОГОДНІ, ЗАВТРА

Автор: Ірина Фрідман

Мета: повторити та узагальнити знання учнів щодо історії Бабиного Яру; розглянути актуальні проблеми сьогодення крізь призму Бабиного Яру; почути думки учнів щодо їхніх поглядів та моральних якостей у площині загальнолюдських цінностей.

Очікувані результати:

- учні зможуть не лише узагальнити свої знання, а й висловити власну думку щодо поставлених питань;
- вчитель зможе зрозуміти загальну тенденцію в аудиторії й обрати подальші напрями своєї роботи з ними.

Тривалість: 90–120 хвилин.

Формат: кафе-дилема.

Необхідні матеріали: інтерактивна дошка з підключенням до інтернету, уривки із документального фільму «Бабин Яр у

пошуках пам'яті», роздруковані «меню» у папках, кількість яких відповідає кількості столиків у «кафе»; футболки для «офіціантів» двох кольорів, стікери для голосування для учасників, таці для голосування, презентація, в яку вноситимуть результати голосування.

План заходу

Крок 1 (підготовчий). Створіть атмосферу «кафе» у приміщенні, де проходить захід. Необхідно:

- розставити столики, покриті скатерттинами (за кожним столом не більше ніж шестеро учнів), поставити номери столів, продумати освітлення в залі тощо;
- заздалегідь вирішити, за яким принципом учні розсаджуватимуться за столи (довільний, за бажанням чи інший);
- підготувати учнів-помічників: тих, хто буде модераторами за столами (їхня кількість відповідає кількості столів), і тих, хто буде «офіціантами», тобто приносять «меню» та збиратимуть і підраховуватимуть результати голосування. Слід продумати одяг «офіціантів»: це можуть бути футболки певного кольору, при цьому вони мають бути двох різних кольорів, щоб учні розуміли при голосуванні, на тацю якого офіціанта покласти свій стікер.

Крок 2. Запропонуйте зайняти столи у «кафе». «Офіціанти» розсаджують учасників за столи за заздалегідь обраним принципом.

Крок 3. Поясніть учасникам правила роботи «кафе» (див. додаток 1).

Крок 4. Робота «кафе» проходить за таким алгоритмом:

1. Відеосюжет.
2. Робота за столами: ознайомлення з «меню» та обговорення запитань до нього.
3. Оголошення запитання для голосування (порядок запитань – у додатку 4).
4. Голосування: «так» або «ні».
5. Наступний відеосюжет та обговорення «меню».
6. Оголошення результатів попереднього голосування та голосування щодо наступного запитання.
7. Таким чином проглядають шість відеосюжетів (див. додаток 2) та обговорюють шість «меню» (див. додаток 3).

8. Учні голосують щодо останнього запитання: «*Чи повинен Бабин Яр стати місцем, що масово відвідують туристи?*», а потім виконують останнє завдання: «*Запропонуйте своє бачення Бабиного Яру в найближчому майбутньому*» і розповідають про результат перед усіма учасниками.

9. Результати останнього голосування виводять на екран, вчитель говорить заключне слово щодо враження від роботи «кафе».

Додаток 1

ПРАВИЛА РОБОТИ КАФЕ-ДИЛЕМИ

1. Це кафе є особливим, оскільки замість страв тут інтелектуальні дилеми та проблеми.

2. Усі дилеми розташовані в «меню», яке за столи приносять «офіціанти». «Меню» складається із документів та ілюстрацій, а також запитань і завдань до них. Прелюдією до кожного обговорення слугує уривок із документального фільму «Бабин Яр у пошуках пам'яті». «Офіціанти» кладуть меню на столи під час перегляду цього уривку. Учні відкривають «меню» тільки після перегляду уривку.

3. На обговорення кожного «меню» надають певний час (вчитель слідкує за ситуацією за столами, модератори подають йому сигнал, коли можна закінчити обговорення).

4. Перед зміною «меню» ведучий (у цьому випадку – вчитель) ставить запитання, на яке можна відповісти лише «так» або «ні». Кожен учасник має на столі стікери, якими він голосує. «Офіціанти» у футболках одного кольору збирають стікери тих, хто відповідає «так», іншого кольору – тих, хто відповідає «ні».

5. На столи подають наступне «меню», а тим часом «офіціанти» підраховують голоси та вносять результати голосування до презентації.

6. Перед тим, як оголосити наступне запитання для голосування, залу нагадують попереднє запитання і показують на екрані результати його голосування. Ці результати ведучий не коментує, кожен у залі має зробити власні висновки щодо своєї позиції та щодо її місця в обсязі загального голосування. Такий підхід дає змогу учням без побоювання зробити самоаналіз, а вчителю – отримати відгук, результат, тобто моніторинг своєї праці з учнями.

Додаток 2

ВІДЕОСЮЖЕТИ ІЗ ДОКУМЕНТАЛЬНОГО ФІЛЬМУ «БАБИН ЯР У ПОШУКАХ ПАМ'ЯТІ»: ЇХ ПОРЯДОК І ТРИВАЛІСТЬ

Усі відеорульки бажано заздалегідь вирізати в окремі файли.

1. «Кого вбивали у Бабиному Яру» (4:32–5:54).
2. «Вбивали не звірі...» (2:59–3:13).
3. «Розповідь Гені Баташової та Катерини Рожченко» (26:38 –28:39).
4. «Бабин Яр у радянські часи» (23:49–25:20).
5. «Зацікавленість молоді» (13:52–14:29).
6. «Бабин Яр як місце туристичне» (34:25 – 35:33).

Додаток 3

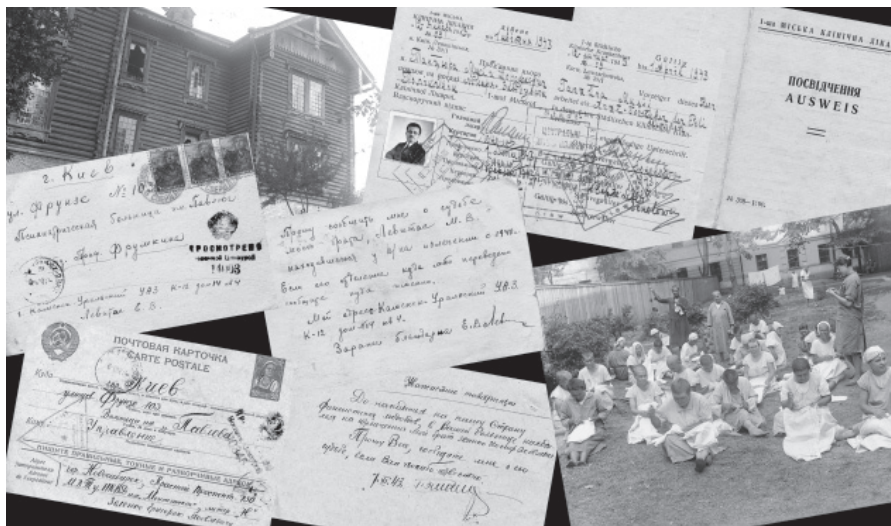
І. ДО ВІДЕО «КОГО ВБИВАЛИ У БАБИНОМУ ЯРУ»

1. Уважно розгляньте фотографії і дайте відповіді на запитання:

- Хто на них зображений? До яких груп вони належать?
- Що об'єднує, а що відрізняє ці групи?
- Чи всі ці групи є жертвами Бабиного Яру? Чому?

2. Роздивіться карту пам'ятників у Бабиному Яру (http://www.holocaust.kiev.ua/news/babun_yar_mar_2017sm.pdf):

- Чи всі пам'ятники мають стояти у Бабиному Яру? Чому?

II. ДО ВІДЕО «ВБИВАЛИ НЕ ЗВІРІ...»

1. Ознайомтеся з джерелами, проаналізуйте їх зміст і дайте відповіді на запитання:

- На які верстви населення були розраховані книжки?
- Що зображено в книжках? Зображення реальні чи карикатурні? Чому?
- До чого закликає така література? Аргументуйте свою думку.
- Як така література могла позначитися на долі євреїв?

НІМЕЦЬКІ КНИГИ

З дитячої книжки «Отруйний гриб», видавництво «Штюрмер»
(*Der Stürmer*), 1938 р.

Переклад:

«Коли побачите хрест, думайте про жахливе вбивство, яке скоїли євреї на Голгофі».

(Матеріали надано музеєм «Будинок Ванзейської конференції»)

Із книжки Альфреда Фогеля
«Вчення про походження і про раси...», 1938 р.

Переклад:

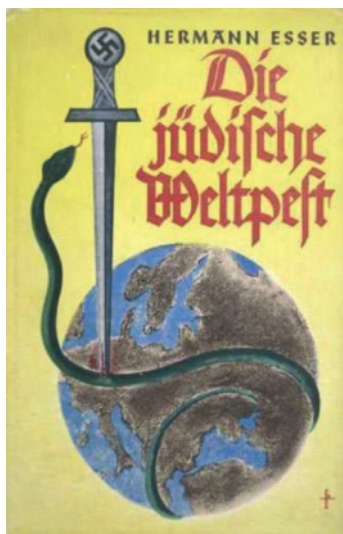
Німець створює,
єврей – захоплює.

Осілий німець любить свою батьківщину.

Завжди неспокійний єврей переко-
чує з одного народу до іншого.

(Матеріали надано музеєм «Будинок Ванзейської конференції»)

Суперобкладинка книги Германа Ессера «Єврейська світова чума», 1939 р.

(Матеріали надано музеєм «Будинок Ванзейської конференції»)

*Завдання зі шкільного підручника з математики,
Німеччина, 1930-ті роки*

«Утримання одного душевнохворого в день становить 4 рейхсмарки, одного інваліда – у 5,50 рейхсмарки, а одного злочинця – в 3,50 рейхсмарки. Найчастіше державний службовець заробляє лише 4 рейхсмарки в день, дрібний клерк – 3,50 рейхсмарки, а некваліфікований робітник – менше ніж 2 рейхсмарки.

(А) Складіть графік, що відображає ці дані.

Згідно з проведеними оцінками, у спеціалізованих закладах Німеччини перебуває 300 тисяч душевнохворих, епілептиків і т. п.

(Б) Скільки сімей могли б отримати позику в тисячу рейхсмарок замість цих витрат?»

(Джерело: *Steinfeldt Irena.*

How Was It Humanly Possible? – Jerusalem: Yad Vashem, 2002. – P. 23)

2. Розгляньте пропаганду нацистів на території України. Чим вона схожа і чим відрізняється від пропаганди в Німеччині? Як такі матеріали могли впливати на місцеве населення?

III. ДО ВІДЕО «РОЗПОВІДЬ ГЕНІ БАТАШОВОЇ ТА КАТЕРИНИ РОЖЧЕНКО»

Геня Баташова та Катерина Рожченко згадують, як Геня врятувалася з Бабиного Яру і хто допоміг їй пережити війну.

Усього в світі на сьогодні, за статистикою Яд Вашем, відомо 26 513 осіб, яким присвоєно звання «Праведник народів світу», серед них і Ірена Сендлер.

Цитати Праведниці Ірени Сендлер

«Коли почалася війна, вся Польща потонула в морі крові. Але найбільше це стосувалося єврейської нації. І в ній були діти, які постраждали найбільше за всіх. Ось чому ми повинні були присвятити наші серця їм».

«Ми спостерігали несамовиті сцени. Батько погоджувався віддати дитину, але мати – ні. Бабуся обіймала дитину так ніжно і гірко плакала, примовляючи: “Я не віддам свого онука за жодну ціну...” Іноді нам доводилося залишати такі сім'ї, щоб вони могли заспокоїтися і прийняти рішення. Я приходила до них наступного дня і часто виявляла, що всі мешканці будинку були депортовані до таборів смерті».

«Кожна дитина, яка врятувалася з моєю допомогою, а також з допомогою чудових таємних посильних, яких уже немає в живих, – причина мого існування на землі, але не причина для слави».

«Герої здійснюють видатні подвиги. Те, що робила я, не було винятковим. Це була природна річ».

«Ми, ті, хто рятував дітей, аж ніяк не герої. Це твердження мені не подобається. Навпаки, мене переслідують докори сумління, бо я зробила так мало».

«Ми і майбутні покоління повинні пам'ятати людську жорстокість і ненависть, яка правила тими, хто здав своїх сусідів до рук ворога, ненависть, яка штовхнула їх на вбивство... Моя мрія – щоб пам'ять про це стала попередженням світу і людству, щоб ніколи більше не повторилась ця трагедія».

(Джерело: <http://selfire.com/2011/01/2979/>)

Запитання для обговорення:

- Яка з наведених цитат найбільш близька вам? Чому?
- Як ці цитати характеризують особистість Ірени Сендлер?
- Чи вважаєте ви Праведників народів світу героями, або це все-таки не героїзм, а нормальна поведінка людини в тих обставинах?

IV. ДО ВІДЕО «БАБИН ЯР У РАДЯНСЬКІ ЧАСИ»

Запитання для обговорення:

1. Чому радянська влада не хотіла зберігати пам'ять про Бабин Яр?
Яким чином їй вдалося спотворити цю пам'ять?
2. Що змушувало людей приходити до Бабиного Яру, незважаючи на заборону та перепони влади?
3. Чому більшість населення все ж таки «ігнорувала» проблему пам'яті про Бабин Яр?

V. ДО ВІДЕО «ЗАЦІКАВЛЕНІСТЬ МОЛОДІ»

Уважно розгляньте фотографії вшанування пам'яті у Бабиному Яру в радянські часи та за часів Незалежності.

Запитання для обговорення:

1. Якому історичному періоду відповідає кожне фото? З чого це видно?
2. Чи багато молоді на цих фотографіях? Як можна пояснити таку кількість? Що змушувало приходити молодь тоді й зараз?
3. Чи були ви у Бабиному Яру? За яких обставин?
4. Чи цікавитесь ви історією своєї родини? Чому?

VI. ДО ВІДЕО «БАБИН ЯР ЯК МІСЦЕ ТУРИСТИЧНЕ»

1. Запропонуйте своє бачення Бабиного Яру в найближчому майбутньому.
2. Презентуйте свою думку класу.

Додаток 4

ПЕРЕЛІК ЗАПИТАНЬ ДЛЯ ЗАГАЛЬНОГО ГОЛОСУВАННЯ

1. Бабин Яр – символ Другої світової війни на теренах України, тому будь-яка група, що вважає себе жертвою війни, має право мати свій пам'ятник на цій території.
2. Не можна звинувачувати покоління, виховане на подібній пропаганді, у знищенні інших людей. У всьому була винна пропаганда, а не ті, хто її сліпо слухалися.
3. Чи повинна людина рятувати життя іншого ціною власного життя, ціною життя своїх близьких?
4. Громадяни СРСР не винні в тому, що владі майже вдалося знищити пам'ять про Бабин Яр.
5. Молодим людям треба відвідувати такі місця, як Бабин Яр, навіть якщо історія їхньої сім'ї із ними не пов'язана.
6. Чи має Бабин Яр стати місцем, яке масово відвідують туристи?

СПИСОК НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИХ РОЗРОБОК

Розділ 1. ВИКОРИСТАННЯ ВИСТАВКИ І ФІЛЬМУ В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ

Навчально-методичний потенціал віртуальної виставки «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії». <i>Леся Юрчишин</i>	11
Чинні навчальні програми та використання віртуальної виставки та фільму в освітньому процесі. <i>Наталія Герасим</i>	16

Розділ 2. ЩО ТАКЕ «ПАМ'ЯТЬ»

Визначення основних термінів і понять. <i>Світлана Осіпчук</i>	28
Модуль «Кому належить право на пам'ять». <i>Олександра Козорог</i>	30
Пам'ять і політика пам'яті. <i>Світлана Осіпчук</i>	41

Розділ 3. ПАМ'ЯТЬ ТА ІСТОРІЯ

Що стоїть за міфами Бабиного Яру? <i>Наталія Герасим</i>	44
Смерть пам'яті – це смерть душі. <i>Алла Тишковська</i>	46
Реальність і пам'ять про неї. <i>Ірина Фрідман</i>	47

Розділ 4. ПАМ'ЯТЬ І ЛЮДИНА

Голоси Бабиного Яру. <i>Ольга Лімонова</i>	52
Комфорт чи пам'ять. <i>Ольга Лімонова</i>	53
Покинута кімната. <i>Ольга Лімонова</i>	67
Захист прав людини через пам'ять. <i>Світлана Побережник</i>	68
Анатолій Кузнецов та його «Бабин Яр». <i>Ірина Фрідман</i>	80
Праведники Народів Світу. <i>Леся Юрчишин</i>	84

Розділ 5. ПАМ'ЯТЬ І КУЛЬТУРА

Бабин Яр очима художників. <i>Світлана Майорова</i>	89
Покинута кімната. <i>Світлана Майорова</i>	92
Бабин Яр як місце порозуміння. <i>Світлана Побережник</i>	98
Пам'ять через мистецтво чи мистецтво пам'яті. <i>Ірина Фрідман</i>	100

Розділ 6. ПАМ'ЯТЬ І СУСПІЛЬСТВО

Моральний стан радянського суспільства в період загострення кризи радянської системи. <i>Ольга Лімонова</i>	104
Ті, хто рятували життя: Праведники Бабиного Яру. <i>Ірина Фрідман</i>	108

Розділ 7. ПАМ'ЯТЬ І ПОЛІТИКА

Над Бабиним Яром пам'ятника нема... <i>Ірина Фрідман</i>	116
Пропаганда і пам'ять про жертви Другої світової війни. <i>Леся Юрчишин</i>	118

Розділ 8. РОЗРОБКИ ДЛЯ СЕРЕДНЬОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

Навчальна вправа «Теги для запам'ятовування». <i>Наталія Герасим</i>	122
Діти Бабиного Яру. <i>Наталія Голод</i>	124
Навчальна вправа «Покинута кімната». <i>Світлана Побережник</i>	128

РОЗДІЛ 9. РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО РОБОТИ З ФІЛЬМОМ

Методика роботи з документальним кіно. <i>Олександра Козорог</i>	134
Бабин Яр: вчора, сьогодні, завтра. <i>Ірина Фрідман</i>	138

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Ассман А.* Новое недовольство мемориальной культурой / Пер. с нем. Б. Хлебникова. – Москва: Новое литературное обозрение, 2016. – 232 с.
2. Бабий Яр – память и беспamięтьство (сайт, присвячений дискусії щодо проекту будівництва у Бабиному Яру єврейського общинно-культурного центру «Спадщина»): <http://babiyar-diskus.narod.ru>.
3. Бабий Яр: Книга памяти / Сост. И. М. Левитас. – Киев: Сталь, 2005. – 570 с.
4. Бабий Яр: человек, власть, история: документы и материалы: в 5 кн. – Кн. 1: Историческая топография и хронология событий / Сост. Т. Евстафьева, В. Нахманович. – Киев: Внешторгиздат, 2004. – 597 с.: ил.: карты.
5. Бабин Яр: історія і пам'ять / За ред. В. Гриневича, П.-Р. Магочія. – Київ: Дух і Літера, 2016. – 352 с.
6. Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього: матеріали міжнародної наукової конференції 24–25 жовтня 2011 р., м. Київ. – Вид. 2-ге, допов. – Київ: Укр. центр вивчення історії Голокосту, Громад. комітет для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру, 2017. – 288 с.
7. Бабин Яр: пам'ять на тлі історії: альбом-каталог мультимедійної виставки до 75-річчя трагедії Бабиного Яру / Упор. В. Нахманович. – Київ: Laugus, 2017. – 252 с.
8. *Будник Д., Капер Я.* Ничто не забыто: Еврейские судьбы в Киеве, 1941–1943. – Konstanz: Hartung-Gorre, 1993. – 319 с.
9. *Вронська Т.* Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953 рр.) / НАН України. Інститут історії України; Служба безпеки України. Інститут дослідження проблем державної безпеки. – Київ: Інститут історії України, 2009. – 486 с.
10. Громадський комітет для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру (офіційний сайт): <http://www.kby.kiev.ua>.
11. *Гуменна Д.* Хрещатий Яр (Київ 1941–1943): роман-хроніка – Київ: Вид-во ім. О. Теліги, 2001. – 408 с.
12. *Дзюба І.* Виступ у 25-ті роковини розстрілів у Бабиному Яру: <http://ua.judaicacenter.kiev.ua/tekst-vistupu-ivana-dzyubi-u-25-ti-rokovini-rozstriliv-u-abinomu-yaru>.
13. *Диамант Э.* Бабий Яр, или Память о том, как в народ превращалось строптивое племя: <http://www.kby.kiev.ua/komitet/ru/history/art00065.html>.

14. *Касьянов Г.* Исторична політика 1990-х – поч. ХХІ ст.: Україна та пострадянський простір // *Україна модерна.* – 2014. – № 21. – С. 135–159.
15. Київ: війна, влада, суспільство. 1939–1945 рр.: За документами радянських спецслужб та нацистської окупаційної адміністрації / Авт. та упор. Т. В. Вронська, Т. В. Заболотна, А. В. Кентій, С. А. Кокін, О. Є. Лисенко, Т. В. Пастушенко. – Київ.: Темпора, 2014. – 864 с.
16. *Киридон А.* Гетеротопії пам'яті: Теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті. – Київ: Ніка-Центр, 2016. – 320 с.
17. Книга памяти. (Имена погибших в Бабьем Яру) / Сост. И. А. Заславский. – Киев: Обериг, 1991. – 226 с.
18. Книга памяти: Бабий Яр / Авт.-сост. И. М. Левитас. – Киев, 1999. – 300 с.
19. Книга Скорботи України – місто-герой Київ / Ред. колегія: голова О. С. Яковенко, заст. гол. О. П. Биструшкін, І. М. Красильников, П. П. Панченко, відп. секр. Г. Є. Ясев. – Київ: Книга Пам'яті України, 2003. – 724 с.
20. *Коннертон П.* Як суспільства пам'ятають / Пер. з англ. С. Шліпченко. – Київ: Ніка-Центр, 2004. – 184 с.
21. Концепція створення державного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» (проект) // Друга світова війна і доля народів України: матеріали 2-ї Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 30–31 жовтня 2006 р. – Київ, 2007. – С. 403–410.
22. *Костырченко Г.* Сталин против «космополитов». Власть и еврейская интеллигенция в СССР. – Москва: РОССПЭН, 2010. – 415 с.
23. *Кот С.* Підпілля ОУН в окупованому Києві. 1941–1943 // Друга світова війна і доля народів України: матеріали Всеукраїнської наукової конференції, Київ, 23–24 червня 2005 р. – Київ: Сфера, 2005. – С. 126–140.
24. *Кот С., Криворучко К.* Згадаймо всіх поіменно // *Українське слово.* – 2003. – 2–8 жовтня.
25. *Круглов А.* «Schießt ihn Tot»: роль штаба Екельна и подчиненных ему подразделений в истреблении евреев Украины летом и осенью 1941 г. // *Проблеми історії Голокосту (Дніпропетровськ).* – 2006. – № 3. – С. 26–30.
26. *Круглов А.* О количестве евреев, уничтоженных айнзатцгруппами в 1941–1943 гг. // *Науковий часопис «Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі».* – 2008. – № 1 (3). – С. 39–64.
27. *Круглов А.* Трагедия Бабьего Яра в немецких документах. – Днепропетровск: Центр «Ткума»; Лира, 2011. – 140 с.
28. *Кузнецов А. В.* Бабий Яр: роман-документ. – Киев: Саммит-книга, 2008. – 368 с.
29. Куренівська трагедія 13 березня 1961 р. у Києві: причини, обставини, наслідки: документи і матеріали / Упор. В. М. Даниленко (кер.), В. О. Крупина, М. К. Смольницька, Н. М. Хоменко. – Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2012. – 548 с.
30. *Левитас И. М.* Бабий Яр: трагедия, история, память. – Киев: НИМЗК «Бабий Яр», 2011. – 618 с.
31. *Левитас Ф., Шимановский М.* Бабий Яр: Страницы трагедии. – Киев: Слід, 1991. – 54 с.
32. *Малаков Д.* Київ. 1939–1945. Фотоальбом. – Київ: Кий, 2005. – 464 с.: іл.

33. Малаков Д. Кияни. Війна. Німці. – Київ: Амадей, 2008. – 364 с.
34. Медведев. Р. О Сталине и сталинизме. – Москва: Прогресс, 1990. – 488 с.
35. На зов Києва: Український націоналізм у II світовій війні / Ред. К. Мельник, О. Лашенко, В. Верига. – Київ: Дніпро, 1994. – 540 с.
36. Навеки в пам'яті. Мартиролог жертв нацистського геноцида в Бабьєм Яру / Ред. А. Шлаен, А. Малицкая. – Киев: Абрис, 1995. – 176 с.
37. Нахманович В. Р. Бабин Яр. Історія. Сучасність. Майбутнє?.. (Роздуми до 70-річчя київської масакри 29–30 вересня 1941 р.) // *Український історичний журнал*. – 2011. – № 6. – С. 105–121.
38. Нахманович В. «Еврейская улица» и ее «герои». Групповой портрет в интерьере Бабьего Яра // *Форум націй*. – 2003. – № 3 (10): Спец. вип.: Бабин Яр. – Лют.
39. Нахманович В. Буковинський курінь і масові розстріли євреїв Києва восени 1941 р. // *Український історичний журнал*. – 2007. – № 3. – С. 76–97.
40. Нахманович В. До питання про склад учасників каральних акцій в окупованому Києві (1941–1943) // Друга світова війна і доля народів України: матеріали 2-ї Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 30–31 жовтня 2006 р. – Київ: Зовнішторгвидав, 2007. – С. 227–262.
41. Нахманович В. Українсько-єврейське порозуміння потребує світоглядних змін. Інтерв'ю А. Портнова // *Historians.in.ua*. – 2013. – 27 верес.: <http://historians.in.ua/index.php/en/zabuti-zertvy-viyny/866-vitalii-nakhmanovych-ukrainsko-ievreiske-porozuminnia-potrebuie-svitohliadnykh-zmin>.
42. Нахманович В. Р. Голокост як наукова і світоглядна проблема. Погляд з України // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття: Іст. нариси: у 2 кн. – Київ: НАН України; Ін-т іст. України; Наукова думка, 2011. – Кн. 2. – С. 802–863.
43. Нахманович В. Р. Голокост: у пошуках парадигми пам'яті // Боротьба за Україну в 1943–1944 роках: влада, збройні сили, суспільство: збірник наук. праць. – Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2014. – С. 578–586.
44. Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр» (офіційний сайт): <http://babyn-yar.gov.ua>.
45. Некрасов В. Почему это не сделано? // *Литературная газета*. – 1959. – 10 окт.
46. Нора П. Всемирное торжество памяти // *Неприкосновенный запас*. – 2005. – № 2–3 (40–41).
47. Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять. – Київ: Кліо, 2013. – 272 с.
48. Пам'ять Бабьего Яра: Книга-мартиролог / Сост. В. А. Згурский. – Киев: Газети «Хвилина мовчання» і «Молода гвардія», 1991. – 96 с.
49. Пастушенко Т. Табори для радянських військовополонених у Києві, 1941–1943 рр. // *Historians.in.ua*. – 2014. – 26 верес.: <http://historians.in.ua/index.php/en/zabuti-zertvy-viyny/1275-tetiana-pastushenko-tabory-dlia-radianskykh-viiskovopolonenykh-u-kyievi-1941-1943-rr>.
50. Переслідування та вбивства ромів на теренах України у часи Другої світової війни: збірник документів, матеріалів та спогадів / Автор-упорядник М. Тяглий. – Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2013. – 208 с.

51. *Петрашевич Ю.* Тіні Бабиного Яру: Нові факти і свідчення очевидців // *Київ*. – 1994. – № 1. – С. 95–101; № 2. – С. 95–104; № 3/4. – С. 127–136; № 5/6. – С. 100–112.
52. *Петровська К.* Мабуть Естер / Пер. з нім. Ю. Прохаська. – Чернівці: Книги-XXI, 2015. – 228 с.
53. Подвиг на віки: Книга Пам'яті України – місто-герой Київ / Ред. колегія: голова А. І. Тимчик, заст. гол. О. П. Биструшкін, В. Г. Іващенко, П. П. Панченко, відп. секр. Г. Є. Ясев. – Київ: Книга Пам'яті України, 2000. – 906 с.
54. *Поллак М.* Отруєні пейзажі / Пер. з нім. Н. Ваховської. – Чернівці: Книги-XXI, 2015. – 112 с.
55. *Пристайко В. І.* Чи був «матч смерті»? Документи свідчать. – Київ: ЕксОб, 2006. – 176 с.
56. *Проценко Л. А.* Історія Київського некрополя. – Київ, 1995. – 414 с.
57. *Рикёр П.* Память, история, забвение. – Москва: Издательство гуманитарной литературы, 2004. – 728 р.
58. *Рыбачук А. Ф., Мельниченко В. В.* «Когда рушится мир...»: Книга-реквием – книга-памятник. – Киев: Юринформ, 1991. – 79 с.
59. *Рубинштейн Д.* Разгром еврейского антифашистского комитета. – Москва: Академический проект, 2002. – 152 с.
60. Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 годах / Сост. А. Круглов. – Киев: Ин-т иудаики, 2002. – 486 с.
61. *Слободянюк Н., Лысенко А.* Советское подполье Киева (1941–1943 гг.): человеческое измерение. – Saarbrücken: Palmarium Academic Publishing, 2014. – 168 с.
62. Спогади Анатолія Подольського. Бути євреєм у повоєнній Україні: родинна пам'ять про Голокост і радянська єврейська ідентичність: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/intervyu/2112-spohady-anatoliia-podolskoho-buty-ievreiem-u-povoienanii-ukraini-rodynna-pamiat-pro-holokost-i-radianska-ievreiska-identychnist>.
63. *Тваринський В.* Відлуння Бабиного Яру, або В чому звинувачувались працівники Павлівської психіатричної лікарні // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1994. – № 1. – С. 64–69.
64. У вічному боргу: Книга Пам'яті України – місто-герой Київ / Ред. колегія: голова І. П. Данькевич, заст. гол. О. П. Биструшкін, С. В. Григор'єв, П. П. Панченко, відп. секретар Г. Є. Ясев. – Київ: Книга Пам'яті України, 2005. – 772 с.
65. Український центр вивчення історії Голокосту (офіційний сайт): www.holocaust.kiev.ua.
66. *Хальбвакс М.* Коллективная и историческая память // Неприкосновенный запас. – 2005. – № 2–3 (40–41): <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ha2.html>.
67. *Хейфец М.* Украинские силуэты. – Харьков: Фолио, 2000. – 296 с.
68. *Шлаен А.* Бабий Яр: Худож. публицистика. – Киев: Абрис, 1985. – 416 с.

Навчальне видання

БАБИН ЯР: ПАМ'ЯТЬ НА ТЛІ ІСТОРІЇ

Путівник для вчителя

Збірник навчально-методичних розробок шкільних занять
на основі віртуальної виставки та документального фільму

Редактор-упорядник: Віталій Бобров

Авторський колектив: Наталія Герасим, Наталія Голод, Олександра Козорог,
Ольга Лімонова, Світлана Майорова, Світлана Осіпчук, Світлана Побережник,
Алла Тишковська, Ірина Фрідман, Леся Юрчишин

Наукові консультанти: Віталій Нахманович, Анатолій Подольський

Рецензенти навчально-методичних розробок:

Наталія Герасим, Олександра Козорог

Макет і верстка: Марина Кулікова

Літературний редактор: Олена Пазюк

Коректор: Наталія Анікеєнко

Обкладинка: Олександр Остапов

Український центр вивчення історії Голокосту
01011, вул. Генерала Алмазова, 8, оф. 109
Тел.: (044) 285-90-30
Email: uhcenter@holocaust.kiev.ua

Видавництво ТОВ «Спринт-Сервіс»
Свідоцтво: Серія ДК № 4365 від 17.07.2012
м. Київ-70, вул. Почайнинська, 28-б

Наклад 1000 прим.

Друкарня «АйкО»
м. Київ, вул. Шахтарська, 5
Тел.: (044) 501-54-38